Paul Lemerle
ISTORIA BIZANŢULUI

CUPRINS:

Introducere.3
Capitolul I. Constantin. Monarhia creştină şi orientală.4
I. Constantin şi creştinismul.6
II. Întemeierea Constantinopolului.10
III. Monarhia constantiniană şi Imperiul în secolul al IV-lea.12
Capitolul II. De la Constantin la Iustinian. Lupta împotriva ereticilor şi barbarilor (337 – 518) 15
Capitolul III. Secolul lui Iustinian (518 – 610).21
I. Politica externă.22
II. Opera internă.24
Capitolul IV. Dinastia lui Heraclius şi sfârşitul Imperiului roman (610 – 717).29
Capitolul V. Dinastiile isauriană şi amoriană. Iconoclasmul (717 – 867).34
Capitolul VI. Dinastia „macedoneană” şi apogeul Imperiului (867 – 1081).38
Capitolul VII. Bizanţul şi cruciaţii. Comnenii şi Anghelii.44
Statele latine şi Imperiul grec din Niceea (1081 – 1261).44
Capitolul VIII. Paleologii şi căderea Imperiului bizantin (1261 – 1453).49
Concluzie.54

Introducere.

Mi-am propus să schiţez în această carte, în linii mari, istoria Imperiului cu capitala la Bizanţ. Mi se pare, prin urmare, firesc să pornesc de la 11 mai 330, ziua în care Constantin a inaugurat solemn noua capitală a

Imperiului pe malurile Bosforului şi să mă opresc la 29 mai 1453, ziua în care ultimul împărat bizantin a căzut, ucis în luptă, pe metereze, iar turcii au pătruns în oraş.

Sunt conştient că, luând drept punct de plecare anul 330, mă expun la critici. Fără îndoială, Imperiul „roman" nu sfârşeşte brusc în acest an pentru a fi urmat ori înlocuit de un Imperiu „bizantin". Unii cercetători au susţinut că istoria bizantină începe în anul 395, anul morţii lui Teodosius şi al împărţirii Imperiului între Arcadius şi Honorius. Alţii sunt de părere că abia domnia lui Iustinian (527 – 565), dacă nu chiar aceea a lui Leon Isaurul (717 – 740) ar marca începutul Imperiului bizantin. E vorba de controverse fără rost. Imperiul poate fi numit bizantin din momentul în care împăratul – numit statornic până în 1453 „împărat al romanilor" – părăseşte Roma, într-o stare de iremediabilă decădere, şi mută capitala în Constantinopolul menit să devină centrul administrativ şi politic al Imperiului. Procesul evolutiv, lent şi îndelungat, al transformării principatului lui Augustus într-o monarhie creştină şi orientală a fost marcat, poate, de date mai importante; niciuna nu este însă mai semnificativă.

Nu sunt mai puţin zadarnice controversele privitoare la denumirea cea mai potrivită pentru acest Imperiu. Erudiţii francezi care au pus, în secolul al XVII-lea, bazele bizantinologiei ştiinţifice, Labbé şi, mai ales, Ducange, vorbeau pur şi simplu de „istorie bizantină". Cei care au complicat lucrurile, atribuind istoriei şi funcţii polemice, au fost filosofii din secolul al XVIII-lea: ei au ţinut să condamne Bizanţul pentru că li se părea a fi desăvârşita întruchipare a absolutismului monarhic şi a religiozităţii. Părintele acestei direcţii de gândire a fost Voltaire, potrivit căruia există „o istorie şi mai ridicolă decât istoria romană de la Tacit încoace: istoria bizantină. E o colecţie netrebnică de declamaţii şi de miracole. Ea este ruşinea spiritului omenesc, după cum Imperiul grecesc a fost ruşinea lumii. Turcii au măcar mai mult bun simţ: ei au învins, s-au bucurat de viaţă, au scris foarte puţin".

Istoria bizantină nu s-a eliberat încă de povara

acestei judecăţi tributare ignoranţei şi subiectivităţii. Persista şi azi convingerea că Bizanţul nu ar fi fost decât o palidă supravieţuire a Imperiului roman, a cărui necontenită decădere ar fi durat până la prăbuşirea sa definitivă, pe fondul ciorovăielilor religioase şi al ceremoniilor complicate ale unei curţi aproape barbare. E condamnat, fără să fie ascultat. Bizanţul este nevoit să sufere această nedreptate din pricină că nu a avut parte de un mare istoric, de un Tucidide sau de un Tacit, ci numai de cronicari, a căror limbă greacă este adesea greu de înţeles: e mai uşor să-i dispreţuieşti decât să-i citeşti. Am scris această carte din dorinţa de a demonstra că un Imperiu care, vreme de unsprezece secole, a rezistat, pe hotarul dintre Occident şi Orient, loviturilor venite când din partea unuia, când a celuilalt şi care şi-a împlinit faţă de amândouă misiunea istorică şi civilizatoare, merită mai mult decât indiferenţă ori dispreţ.

Capitolul I.

Constantin. Monarhia creştină şi orientală.

Domnia lui Constantin, în timpul căreia Imperiul păgân devine Imperiu creştin, iar Roma îşi pierde întâietatea în favoarea Constantinopolului, marchează începutul istoriei bizantine. Trebuie să reamintim însă că între istoria romană şi istoria bizantină nu există ruptură: vreme de aproape trei secole, până la eşecul încercării lui Iustinian de a reface unitatea Imperiului, cea din urmă apare ca o continuare firească a celei dintâi. De-a lungul acestor trei secole, moştenirea Romei şi a Greciei, pusă în primejdie de năvălirile barbare, a fost treptat transferată în Bizanţ, iar Imperiul, supus acţiunii unor puternici factori modelatori, a dobândit trăsăturile esenţiale ale viitorului Imperiu bizantin.

Criza din secolul al III-lea. Asemenea tuturor marilor evenimente istorice şi acesta are origini îndepărtate: am putea susţine, fără paradox, că monarhia constantiniană exista, în germene, în însuşi principatul lui Augustus. Să ne gândim numai la secolul al III-lea. După epoca strălucită a Antoninilor, după acest secol minunat de „pace

romană", secolul al II-lea, Imperiul trece printr-o cumplită criză, în urma căreia era gata să se prăbuşească. Criză internă: împăraţii sunt fie ridicaţi pe tron, fie detronaţi numai de capriciul şi lăcomia soldaţilor; aproape toţi mor de moarte violentă. S-a văzut atunci mai bine ca oricând marea slăbiciune a regimului instituit de Augustus: lipsa unei reguli de succesiune la conducerea imperiului. Criză externă: de-a lungul imensei frontiere, barbarii atacă şi sparg limes-ul construit de Hadrian; Italia însăşi este ameninţată şi, pentru a feri măcar Roma de un asalt fatal, Aurelian construieşte puternica ei incintă. Criză economică: comerţul stagnează, ogoarele sunt părăsite ori devastate, impozitele nu mai pot fi încasate, moneda se depreciază. În sfârşit, criză religioasă şi morală: păgânismul latin, în forma în care încercase să-l reînsufleţească Augustus, nu mai răspundea de mult în chip satisfăcător frământărilor unor conştiinţe angoasate. Religiile şi superstiţiile Orientului se răspândiseră în întreg Imperiul, pe teritoriul căruia se întâlneau şi se confundau credinţele cele mai ciudate, riturile cele mai stranii. Oamenii aspirau la o religie desprinsă cu totul de această lume decepţionantă, o religie care să transfere într-o altă lume ţelul şi finalitatea existenţei pământeşti. Spiritele cele mai elevate erau atrase de monoteism. Creştinismul îşi desăvârşea discret organizarea şi-şi definea dogmele. Secolul al III-lea a cunoscut totuşi câţiva împăraţi energici şi bine intenţionaţi: cu foarte puţine excepţii, toţi au fost ucişi de soldaţii lor înainte de a fi putut înfăptui ceva folositor; toţi au fost nevoiţi să-şi consacre puţinul timp pe care li-l lăsa la dispoziţie îngăduinţa legiunilor unui necontenit du-te-vino de la o graniţă la alta pentru a pune stavilă valurilor de barbari care năpădeau Imperiul, pătrunzând prin marile breşe deschise în sistemul lui de fortificaţii. Într-un târziu, domnia lui Diocleţian (285 – 303) a demonstrat că un singur om, hotărât şi energic, poate fi în stare să pună capăt decăderii Imperiului, înfăptuind, cu îndrăzneală, reforma necesară, recomandată de învăţămintele unui secol întreg de tulburări.

Docleţian şi primele reforme. Diocleţian merită să ne reţină o clipă atenţia nu numai ca predecesor imediat ai lui Constantin, ci şi pentru că a fost împăratul care a salvat Imperiul, impunându-i o reformă tot atât de profundă ca şi reformele înfăptuite de Augustus sau de Hadrian. În multe privinţe, Constantin nu face decât să continue, să completeze, să consacre opera lui Diocleţian şi, nu o dată, este greu să deosebeşti măsurile unuia de ale celuilalt împărat.

Diocleţian face din împărat un personaj sacru, adorat potrivit unor rituri foarte minuţios reglementate, împrumutate din eticheta curţilor orientale: lumea se prosternează în faţa împăratului, îi sărută faldurile mantiei de purpură. Şi tot Diocleţian aplică hotărât principiul absolutismului monarhic şi corolarul acestuia, al centralizării administrative, cu toate consecinţele lor: senatul nu mai are niciun rol efectiv, iar senatus-cunsultele sunt suprimate; provinciile senatoriale dispar odată cu ultimele privilegii ale Italiei; cârmuirea Imperiului este încredinţată exclusiv consilierilor, birourilor şi agenţilor împăratului.

Aducându-şi aminte de primejdiile în care anarhia militară aruncase Imperiul, Diocleţian a separat totodată strict funcţiile civile de comandamentele militare, retrăgând guvernatorilor de provincii autoritatea asupra unor trupe şi suprimând dreptul generalilor de a deţine vreun rol în administraţie.

Era absolut necesar, în sfârşit, pentru Diocleţian, să rezolve cele două probleme de care depindea salvarea Imperiului: apărarea teritoriului şi regularitatea succesiunii. Nu în alt scop, ci numai pentru a o rezolva pe cea dintâi, dându-şi seama că era cu neputinţă ca un singur imperator să apere imensa frontieră a Imperiului, Diocleţian şi-a asociat ca „august”, încă din 286, pe Maximian. I-a încredinţat acestuia apărarea Occidentului şi a asumat el însuşi sarcina apărării Orientului: fie spus în treacăt, devenea astfel evident că Imperiul se îndreaptă către o inevitabilă împărţire şi era recunoscută de pe acum

predominanţa Orientului grecesc asupra Occidentului latin.

Şi nu în alt scop, ci numai pentru a da Imperiului acel statut succesoral care-i lipsise întotdeauna, Diocleţian a transformat, în 293, această diarhie într-o tetrarhie, asociind celor doi augusti doi cezari, pe Constanţiu Chlorus şi pe Galeriu: ei aveau datoria să-i asiste pe cei doi augusti în activitatea lor administrativă curentă, dar erau totodată şi succesorii lor desemnaţi.

Diocleţian a dorit să vadă cum funcţionează sistemul pe care l-a creat. Când l-a asociat la imperiu pe Maximian, i-a pus o condiţie: Maximian trebuia să abdice şi el, atunci când ar fi abdicat Diocleţian. Evenimentul, unul dintre cele mai neobişnuite din cursul acestei mari domnii, s-a produs în 305. Diocleţian s-a retras în măreţul palat, de factură orientală, pe care şi-l construise la Split. Constanţiu Chlorus şi Galeriu au devenit augusti.

Constantin reface unitatea Imperiului. Un ofiţer relativ obscur, Severus, i-a fost asociat în calitate de cezar lui Constanţiu Chlorus atunci când, în urma abdicării lui Maximian, el a devenit august. Această alegere i-a nemulţumit pe doi tineri ambiţioşi: pe Maxenţiu, fiul lui Maximian şi pe Constantin, fiul lui Constanţiu Chlorus, născut dintr-o primă căsătorie a acestuia cu o fată din popor, pe nume Elena (slujnică, se zicea, într-un han). Moartea lui Constanţiu Chlorus, în 306, a declanşat un şir de tulburări şi de acte de uzurpare: Constantin e proclamat august de legiunile din Galia şi Britania, în vreme ce Maxenţiu e proclamat princeps la Roma şi, curând după aceea, august de cohortele pretoriene; după câţiva ani de mare confuzie, în 311, Constantin şi Maxenţiu rămân singuri, faţă-n faţă, gata de înfruntare.

În Orient, după abdicarea lui Diocleţian, Galeriu devenise august, iar el îşi asociase în calitate de cezar un ofiţer, Maximin Dar a. Toate au mers bine până la moartea lui Galeriu, în mai 311. Atunci, Maximin Dar a a trebuit să se confrunte cu un competitor, pe nume Licinius, numit de Galeriu, în vremea tulburărilor, august în Occident, dar

care nu izbutise să se impună acolo şi sconta, în consecinţă, să-şi ia revanşa în Orient.

Evenimentele se vor desfăşura de acum înainte potrivit unei logici fireşti: în Occident, Constantin se debarasează de Maxenţiu, iar în Orient, Licinius de Maximin Dar a; Constantin se va debarasa apoi de Licinius. Bătălia în urma căreia Constantin a ajuns stăpân pe tot Occidentul a avut loc la 28 octombrie 312, la Stâncile Roşii, acolo unde podul Milvius trece peste Tibru, nu departe de Roma: Maxenţiu a pierit aici înecat, iar Constantin şi-a făcut intrarea triumfală în Roma. În Orient, Maximin Dar a a fost înfrânt de Licinius, în preajma Adrianopolului, la începutul lui 313: el s-a refugiat în Asia Mică, unde a murit, în acelaşi an, fie de boală, fie otrăvit.

Între Licinius şi Constantin părea să domnească deplina înţelegere. În 317, ei au convenit să numească cezari pe doi fii ai lui Constantin, pe Crispus şi pe Constantin cel Tânăr, pe de o parte, pe un fiu al lui Licinius, Licinius cel Tânăr, pe de alta: decizie gravă, căci ea tindea să înlocuiască principiul asocierii prin acela al eredităţii în privinţa transmisiunii puterii, într-un moment în care se părea că se doreşte restaurarea regimului lui Diocleţian. Această decizie determina, fireşte, pe fiecare dintre augusti să caute să acapareze în beneficiul propriei sale familii toată puterea. Ea a contribuit, mai mult decât motivele religioase despre care vom mai avea prilejul să vorbim, la declanşarea războiului, izbucnit cel târziu în 324: Licinius a fost înfrânt la Adrianopol, apoi, încă o dată, la Chrysopolis; el a fost nevoit să se predea lui Constantin care, în pofida făgăduielilor anterioare, a poruncit să fie ucis, tot aşa cum, ceva mai târziu, a poruncit să fie ucis Licinius cel Tânăr.

Constantin rămânea singurul împărat. El crease cezar pe al treilea său fiu, Constanţiu: el instituia astfel transmiterea pe cale ereditară a puterii imperiale, căreia îi restabilea totodată unitatea. Din sistemul tetrarhiei nu mai rămânea nimic.

I. Constantin şi creştinismul.

Problema. Înainte de Constantin, Imperiul roman este un imperiu păgân; de la Constantin încoace, un imperiu creştin. Suntem confruntaţi cu unul dintre cele mai importante evenimente, dar şi cu una dintre cele mai complexe probleme ale istoriei. Faptul în sine nu poate fi negat şi tradiţia creştină nu s-a înşelat atunci când i-a aşezat pe Constantin şi pe mama sa, Elena, în rândul sfinţilor. Dar aceeaşi tradiţie creştină a introdus din capul locului în relatarea acestor fapte ieşite din comun mai multe elemente miraculoase decât era necesar.

De istoria domniei lui Constantin se leagă totodată o problemă de critică a izvoarelor care nu a fost rezolvată satisfăcător decât în ultimii ani. Documentul socotit cel mai important, cel puţin în privinţa raporturilor lui Constantin cu creştinismul, era o Viaţă a lui Constantin publicată sub numele scriitorului creştin Eusebiu din Cezareea. Dar studii recente, în primul rând cele ale marelui bizantinist belgian Henri Grégoire, au dovedit că această biografie cuprinde, pe lângă un probabil „nucleu eusebian", pasaje foarte întinse scrise, cu siguranţă, mai târziu. Metoda ştiinţifică ne obligă să privim cu cea mai mare neîncredere un text datorat, poate, nu unui contemporan care l-a cunoscut personal pe Constantin – mă gândesc la Eusebiu – ci unui compilator de la sfârşitul secolului al IV-lea sau de la începutul secolului al V-lea.

Să ne oprim, de pildă, asupra unui singur episod, acela al faimoasei viziuni care ar fi precedat bătălia de la podul Milvius împotriva lui Maxenţiu. Povestirea tradiţională relatează câteva fapte esenţiale, în succesiunea bine ştiută: apariţia pe cer a unei cruci strălucitoare însoţite de cuvintele „întru acest semn vei învinge", porunca dată de Constantin soldaţilor săi de a reproduce acest semn pe scuturile lor, convertirea, victoria. Toate aceste fapte, incluse în Viaţă, nu se regăsesc însă în niciun alt text contemporan cu Constantin şi, lucru încă şi mai grav, ele sunt ignorate de Părinţii Bisericii, inclusiv de Fericitul Augustin. Câtă credibilitate putem acorda relatărilor dintr-un asemenea text, afară

doar dacă nu socotim că tot ce priveşte viziunea este apocrif?

Singurele texte pe care va fi prudent să ne sprijinim sunt, în afara panegiricelor oficiale, Istoria bisericească a lui Eusebiu, câtuşi de puţin îndoielnică (şi care nu vorbeşte, de altminteri, despre nicio viziune) şi tratatul lui Lactanţiu Despre moartea persecutorilor.

Împreună cu documentele arheologice, epigrafice, numismatice, ele ne îngăduie să reconstituim scenariul care urmează şi care, fără să fie, fireşte, definitiv, este, oricum, diferit de cel tradiţional.

Cult solar şi creştinism. Constantin a fost iniţial păgân şi adept al cultului solar, iar cea dintâi şi singura, probabil, viziune pe care el a avut-o vreodată este una păgână. O cunoaştem dintr-un panegiric rostit înaintea lui Constantin, la Trèves, în 310: într-un sanctuar galic, i s-a arătat lui Constantin zeul Apolo, însoţit de o Victorie şi ţinând în mâini cununi de laur în interiorul cărora era un semn interpretat de Constantin ca o prevestire de domnie îndelungată. Această viziune a jucat un rol important în viaţa lui Constantin: dacă mai înainte nu fusese, el a devenit atunci şi a rămas multă vreme un adept fervent al cultului solar. Mărturisesc despre acest lucru monedele, mai cu seamă acelea care poartă, alăturate pe aceeaşi piesă, efigiile lui Constantin şi a zeului solar.

Tot atunci, situaţia creştinilor în Imperiu avea să se schimbe cu totul, fără vreo intervenţie în acest sens din partea lui Constantin. Adevăratul edict de toleranţă a fost emis, în 311, de Galeriu. El proclama recunoaşterea creştinismului ca religie şi dădea creştinilor dreptul de a se întruni, sub condiţia de a nu tulbura ordinea publică; în schimb, ei aveau datoria să se roage zeului lor pentru prosperitatea împăratului şi a statului. Explicaţia emiterii acestui edict, surprinzător dacă ne gândim că, mai înainte, Galeriu persecutase cu asprime pe creştini, trebuie căutată, poate, în starea de derută în care el se găsea în acel moment, atins fiind de o boală necruţătoare, de pe urma căreia avea să şi moară în scurtă vreme: este de

crezut, de asemenea, că romanii începuseră să se sature de atâtea persecuţii, vădit zadarnice, împotriva creştinilor. Oricum, adevăratul edict de toleranţă este cel al lui Galeriu, iar tradiţia care stăruie să-i transfere meritul asupra aşa-numitului – în chip impropriu, cum vom vedea – edict de la Milan nu este conformă cu realitatea.

În anul următor, 312, a avut loc vestita bătălie de la podul Milvius. Am văzut că trebuie respinsă ca neautentică relatarea despre această bătălie din Viaţa lui Constantin, datorată unui pseudoEusebiu. Ne rămân două alte mărturii: cea din Istoria bisericească şi cea a lui Lactanţiu. Istoria bisericească nu pomeneşte nimic despre vreo viziune ori despre ceva asemănător. Lactanţiu nu vorbeşte nici el nici despre vreo viziune, nici despre vreo cruce strălucitoare, ci numai de un vis prin care Constantin ar fi fost sfătuit, în ajunul bătăliei, să zugrăvească pe scuturile soldaţilor săi un semn descris în felul următor: „Litera X, traversată de o bară curbată la vârf”. Unii critici, precum Henri Grégoire, resping această relatare a lui Lactanţiu, în care văd numai o ajustare a viziunii păgâne din 310. Alţii cred că ea poate fi acceptată şi găsesc aici explicaţia monogramei constantiniene, ce va fi interpretată curând ca o reprezentare a primelor două litere greceşti ale numelui lui Hristos. Vom reţine din toate acestea numai faptul că nimic nu ne îngăduie să afirmăm că împăratul Constantin ar fi fost, în 312, creştin.

Tradiţia creştină nu acordă mai puţină importanţă anului următor, 313, anul edictului de la Milan: mărturie strălucită, se spune, a convertirii lui Constantin. Ce s-a întâmplat de fapt? Au avut loc la Milan, în 313, convorbiri între Constantin, învingătorul lui Maxenţiu, şi Licinius, care se pregătea să-l doboare pe Maximin Dar a. A fost oare discutată în aceste convorbiri şi politica de urmat faţă de creştini? Putem să presupunem că da, nu ştim însă nimic sigur despre aşa ceva. Singurul lucru pe care-l putem afirma cu certitudine este că avem două documente din această epocă:

1° Lactanţiu ne-a păstrat textul latin al unei

ordonanţe din iunie 313, adresate de Licinius guvernatorului Bithyniei şi afişate la Nicomedia; textul grecesc al acestei ordonanţe ne-a fost păstrat de Eusebiu în a sa Istorie bisericească. Fără să aşeze nicidecum religia creştină mai presus de celelalte, ordonanţa proclamă libertatea de conştiinţă şi, în spiritul păcii şi ai dreptăţii, declară că bunurile confiscate de la creştini trebuie să le fie restituite. Acesta este documentul numit „edictul de la Milan", act din care i se face un titlu de glorie lui Constantin. Ar fi mai corect să-l numim „ordonanţa din Nicomedia", arătând că este vorba, de fapt, de o ordonanţă a lui Licinius destinată Orientului.

2° Celălalt document este o rugăciune, al cărei text ne-a fost păstrat de Lactanţiu. Ea fusese compusă de Licinius (sau, spune Lactanţiu, revelată lui Licinius), care i-a pus pe soldaţii săi s-o înveţe şi s-o rostească înainte de bătălia hotărâtoare împotriva lui Maximin Dar a. Nu e vorba nicidecum de un text propriu-zis creştin, chiar dacă nicio formulă dintr-însul nu ar fi putut să jignească sensibilitatea unui creştin: este vorba de o invocaţie adresată unui zeu suprem, în care, la nevoie, credincioşii lui Mitra ori ai Soarelui puteau să-şi recunoască tot atât de bine ca şi creştinii zeul.

Acestea sunt cele două texte care ne permit să ne facem o părere despre starea de spirit a împăraţilor în jurul anului 313. Nu trebuie să uităm că ambele provin de la Licinius şi privesc Orientul: să fie asta o dovadă a faptului că Licinius, angajat total în lupta împotriva lui Maximin Dar a, avea de gând să câştige de partea lui importantele comunităţi creştine din Orient? Cât despre Constantin, este foarte verosimil ca el să fi cunoscut şi aprobat aceste texte, de vreme ce, după câteva luni, înaintea bătăliei decisive împotriva lui Maxenţiu, el însuşi pare să fi reacţionat faţă de favorizarea proliferării riturilor păgâne de către duşmanul său, formulând declaraţii de toleranţă şi invocaţii adresate unui zeu în care creştinii puteau să-l recunoască pe al lor. Nu ştim însă nimic sigur în această privinţă; iar pe un document

autentic de care dispunem pentru acelaşi an 313, un medalion de aur, bătut în atelierul imperial din Tarragona, putem vedea, îngemănate, efigiile lui Constantin şi a zeului solar. Putem oare să admitem că, la această dată, Constantin fusese într-adevăr convertit, în toată puterea cuvântului, la creştinism?

Convertirea lui Constantin. Studii recente, întemeiate mai ales pe cercetări numismatice, ajung la concluzia că apropierea lui Constantin de creştinism a început să se manifeste clar abia din 320. A fost oare această orientare numai expresia unei convingeri intime sau a fost ea determinată şi de iminenţa conflictului cu Licinius? Potrivit Vieţii lui pseudoEusebiu, persecutarea creştinilor din Orient de către Licinius a fost motivul războiului, ceea ce este, evident, inexact. Este totuşi posibil ca acest conflict, în care ambiţia lui Constantin a jucat cu siguranţă rolul hotărâtor, să fi luat în cele din urmă, între altele, şi înfăţişarea unui conflict religios. Poate că înfrângerea lui Licinius, în 324, la Adrianopol, a apărut ca înfrângere a păgânismului, iar victoria lui Constantin ca victorie a creştinismului. Se cuvine însă să atragem atenţia asupra faptului că, după victorie, Constantin nu s-a gândit nicidecum să impună creştinismul drept religie oficială. Dacă e să-l credem pe pseudoeusebiu, care nu poate fi bănuit decât de exagerarea propensiunii lui Constantin către creştinism, după victorie, acesta a adresat orientalilor o proclamaţie prin care recunoştea libertatea fiecăruia de a-şi urma credinţa.

Iată, aşadar, cât de prudenţi trebuie să fim atunci când vorbim despre convertirea lui Constantin. Trebuie să ne ferim de două excese contrarii. Nu trebuie să uităm că apropierea lui Constantin de credinţa creştină s-a înfăptuit treptat, ca efect, se pare, al unui şir de împrejurări, dacă nu de considerente politice, mai curând decât în urma unei iluminări interioare; că, multă vreme, creştinismul a putut să i se pară superior altor religii ale timpului, nu însă şi esenţial diferit de ele; că el a rămas, de altfel, pe toată durata domniei sale Pontifex Maximus şi că, dacă a dorit să

purifice păgânismul de tarele şi de superstiţiile grosolane de care era grevat, el n-a căutat nicidecum să-l înjosească.

Ar fi, pe de altă parte, lipsit de sens să contestăm că împăratul Constantin a fost întotdeauna preocupat de problema creştină; că el s-a arătat de la început deosebit de tolerant faţă de creştini şi, curând, deosebit de favorabil lor; şi, în sfârşit, că s-a convertit totuşi cândva, de vreme ce a fost botezat. E adevărat că şi-a amânat botezul până în ajunul morţii: dar poate că amânarea nu dovedeşte indiferenţă; oamenii procedau pe atunci foarte frecvent în felul acesta, crezând că aşa toate greşelile comise în timpul vieţii erau anihilate cu desăvârşire. Mai ciudat pare faptul că pe Constantin l-a botezat un episcop arian. Este momentul să spunem, prin urmare, câte ceva despre raporturile lui Constantin cu Biserica.

Constantin şi Biserica. O religie care trăieşte şi creşte prin propria ei energie, cum era atunci religia creştină, nu mai are nevoie să-şi dorească altceva decât libertate şi siguranţă; iar Constantin, conştient de ce făcea, i le-a dăruit şi pe una şi pe cea cealaltă. În vremea lui, lumea romană se umple de biserici şi, în sânul comunităţii creştine, în continuă creştere, se dezvoltă o intensă activitate teologică. Din nefericire, ereziile s-au dezvoltat şi ele în aceeaşi măsură. Trec peste cele mai puţin importante, chiar peste donatism (deşi el i-a dat, pentru prima dată, lui Constantin prilejui de a interveni în treburile interne ale Bisericii) şi mă opresc numai asupra arianismului. Este numită astfel o doctrină, apărută, poate, încă din secolul al III-lea, în Siria, dezvoltată însă, în orice caz, în secolul al IV-lea, de Arius, preot din Alexandria. Arius nu admitea egalitatea celor trei persoane ale Treimii: el susţinea că, dacă Tatăl sau Dumnezeu, este etern şi nu zămislit, Fiul este o făptură a Tatălui; el nega, prin urmare, consubstanţialitatea, adică, indirect, divinitatea lui Hristos. El a fost excomunicat de episcopul Alexandriei printr-o hotărâre confirmată de un sinod, dar infirmată apoi de un altul: întreg Orientul creştin era dezbinat din pricina acestei dispute şi Constantin s-a hotărât să intervină, fără

îndoială, în primul rând, în interesul păcii.

Nereuşind să-i facă pe adversari să ajungă la o înţelegere, el a întrunit, în 325, la Niceea, un sinod, primul sinod ecumenic. După mai multe luni, episcopii au căzut de acord asupra unui text pe care l-au semnat toţi, în afară de doi: acesta este „simbolul de la Niceea", Crezul, în care se declară expres că Fiul este consubstanţial cu Tatăl (în greacă, homoousios, „de o fiinţă"). Importanţa acestui sinod nu decurge numai din faptul că, trebuind să formuleze pentru prima dată cu precizie dogma Treimii, el punea bazele doctrinare ale religiei creştine; acum, pentru prima dată, puterea imperială intervine într-o chestiune dogmatică: acest sinod a pus, aşadar, şi bazele viitoarei întocmiri a relaţiilor dintre temporal şi spiritual. Zic bine temporal, căci împăratul Constantin intervine doar ca putere temporală, s-ar putea spune chiar ca putere poliţienească. Scopul său nu pare să fi fost altul decât menţinerea păcii şi a ordinii în Biserica creştină, devenită unul din organele importante ale Imperiului. Că este aşa o dovedeşte comportamentul său îndată după încheierea sinodului: el devine executorul deciziilor acestuia, îi exilează în Illyria pe Arius şi pe cei mai turbulenţi dintre partizanii lui. Iar atitudinea sa ulterioară faţă de arianism dovedeşte încă şi mai bine, după părerea mea, că el a fost călăuzit mai curând de un scrupul politic decât de o convingere intimă.

Evoluţia acestei atitudini ne face să vedem că împăratul Constantin, atât de energic în acţiunile sale, atât de ferm în măsurile privitoare la conduita morală (a pedepsit foarte aspru adulterul, delaţiunea etc), era, în schimb, şovăitor, influenţabil, înclinat să „repună neîncetat în discuţie lucrul judecat" (A. Piganiol), asta, poate, din dorinţa de a fi cât mai drept. La numai câţiva ani după sinodul de la Niceea, constatăm că arianismul se reafirmă, Arius este rechemat din exil, în vreme ce principalul său adversar, Atanasie al Alexandriei este exilat. Care erau sentimentele de care se lăsa condus Constantin? Descoperise oare el că arianismul era, cel puţin în

Occident, mai puternic decât ortodoxia? A avut el îndoieli asupra corectitudinii deciziilor luate de sinodul niceean? Nu ştim. S-a presupus că ar fi fost influenţat de sora sa, Constantia, foarte legată de episcopul arian Eusebiu din Nicomedia. Fapt este că Eusebiu din Nicomedia l-a botezat, pe patul de moarte, pe Constantin. Dar tot atunci, ultimă contradicţie, el ar fi poruncit să fie rechemat din exil duşmanul lui Arius, Atanasie.

Figura creştinului Constantin, conturată de faptele mai sus evocate, pare deosebit de complexă. E sigur că n-a fost deloc creştinul „dintr-o bucată" pe care ţine să ni-l înfăţişeze o anumită tradiţie. Dacă încercăm să facem, din acest punct de vedere, bilanţul domniei sale, putem spune următoarele: creştinii nu au fost persecutaţi, ci trataţi favorabil; religia lor n-a mai fost interzisă, ci licită; creştinismul n-a fost situat, în drept, mai presus de păgânism, dar a fost pus, în fapt, în situaţia de a-l învinge definitiv; el nu a fost religie de stat, ci religie privilegiată; şi, pentru prima dată în istorie, un împărat a primit botezul, iar statul s-a interesat de treburile interne ale bisericii. Toate acestea sunt, fără îndoială, argumente suficiente pentru îndreptăţirea locului eminent pe care tradiţia creştină i-l acordă lui Constantin.

II. Întemeierea Constantinopolului.

Trebuie să ne punem de acord asupra termenului atunci când vorbim de întemeierea Constantinopolului de către Constantin. Nu e vorba nicidecum de un oraş nou, construit pe un nou amplasament. Veche colonie megariană, Bizanţul ocupa deja vârful peninsulei triunghiulare dintre Marea Marmara şi vastul port natural al Cornului de Aur. Bizanţul îşi datorase multă vreme atât prosperitatea, cât şi încercările istorice prin care a trecut, acestei situări extrem de favorabile, pe marea cale de comerţ a Strâmtorilor, calea grâului în antichitate, în punctul de întâlnire al Europei cu Asia. Dar el nu era decât un târg, atunci când Constantin l-a ales pentru a da Imperiului o a doua capitală.

Înainte de Constantin, lumea romană avea o singură

capitală, Roma; după Constantin, ea are, teoretic, două, Roma şi Constantinopolul, dar, în realitate, în vreme ce Roma e lăsată să decadă, Constantinopolul creşte pe zi ce trece, iar faptul că el este oraşul de reşedinţă al împăratului şi sediul administraţiei centrale este de ajuns pentru ca el să devină adevărata capitală. Acesta este evenimentul esenţial al domniei lui Constantin, mult mai important, după părerea mea, decât însăşi convertirea împăratului la creştinism, care n-a făcut altceva decât să grăbească o evoluţie ineluctabilă.

S-a spus, încă din antichitate, despre Constantin că ar fi părăsit Roma, citadela păgânismului, deoarece ştia că acolo nu se bucură de popularitate. Afirmaţie falsă, după cum falsă este şi mărturia lui pseudoEusebiu, potrivit căreia el ar fi dorit să facă din Constantinopol un oraş creştin. „Întemeierea" oraşului a fost săvârşită potrivit ritualurilor păgâne şi, chiar dacă împăratul Constantin a construit acolo biserici, el a permis existenţa mai departe a templelor (poate chiar, potrivit mărturiei, în această privinţă puţin îndoielnice, a păgânului Zosimos, el a dispus să fie ridicate noi temple). Constantin s-a lăsat călăuzit, în fapt, de considerente strategice, economice, politice. Strategice: ameninţările cele mai grave la adresa Imperiului veneau din partea goţilor şi a perşilor; Roma, ea însăşi expusă unor eventuale atacuri ale populaţiilor din Germania sau Illyria, era mult prea departe de aceste două teatre de operaţii; Constantinopolul, fortăreaţă inexpugnabilă, era totodată o excelentă bază de plecare, terestră şi maritimă, împotriva barbarilor din nord şi din est. Economice: necesitatea, în vremuri tulburi, de a menţine libertatea circulaţiei prin Strâmtori şi de a asigura desfăşurarea schimburilor comerciale între Mediterana şi ţările riverane Mării Negre, între Europa şi Asia. Politice, în sfârşit: decăderea generală a Italiei, foarte evidentă încă din secolul al II-lea, s-a precipitat; preocupată numai de menţinerea străvechilor ei privilegii, trufaşa Romă era un oraş mort; bogat şi civilizat, Orientul grecesc se dovedea a fi partea cu adevărat vie a Imperiului.

Roma încetase, de altfel, încă din secolul al III-lea să mai fie capitala efectivă a Imperiului. Nu este oare semnificativ că niciunul dintre cei patru suverani ai tetrarhiei nu şi-a fixat reşedinţa la Roma şi că, în cadrul Italiei însăşi, în această vreme, Milanul îi luase locul?

Nici Constantin nu şi-a avut reşedinţa la Roma, ci la Trèves, la Sirmium (Mitrovica), la Sardica (Sofia), la Nicomedia: câte oraşe, tot atâtea etape pe marele drum dinspre Occident spre Orient, care trecea şi prin Constantinopol, dar care ocolea acum Italia.

Încă din 324, după victoria asupra lui Licinius care-i aducea stăpânirea Orientului, Constantin alesese, printr-o inspiraţie de geniu, Bizanţul. Lucrările au început de îndată şi au durat până în 336, cu participarea unui număr important de muncitori: au fost angajaţi, dintr-odată, pentru săpături, 40.000 de goţi. Pentru împodobirea noului oraş, multe alte oraşe mari au fost deposedate de operele lor de artă, multe monumente de coloane şi sculpturi. Pentru ca nobilii romani să fie atraşi la Constantinopol, li s-au dăruit aici palate noi; iar pentru atragerea poporului, au fost instituite annona, în forma în care ea funcţiona la Roma, şi distribuţiile gratuite de grâu. Constantin însuşi trasase hotarele oraşului, căruia îi destinase din capul locului o suprafaţă de patru-cinci ori mai mare decât a vechiului Bizanţ. Inaugurarea solemnă a avut loc înainte de încheierea tuturor lucrărilor, la 11 mai 330. Din acel moment, reşedinţa împăratului va fi la Constantinopol, iar sediul consiliului Imperiului tot acolo. Oraşul, căruia Constantin îi dăduse propriul său nume, este desemnat frecvent şi prin expresia „noua Romă” care va rămâne legată de el. Ca şi Roma, Constantinopolul va avea şapte coline şi paisprezece regiuni; el va avea un forum, un capitoliu, un senat; mai mult, teritoriul său va fi socotit italic, nu provincial, va fi scutit, aşadar, de impozitare. Roma nu-şi pierde încă niciunul din privilegii, dar ele sunt acordate şi Constantinopolului. Şi acesta din urmă devine, în chip firesc, adevărata capitală, în vreme ce Roma e lăsată să repete stereotip, fără efect, în singurătate şi

uitare, gesturile moştenite din gloriosul ei trecut. „Pe unele monede din 330 sunt reprezentate cele două oraşe, sub formă de busturi, purtând pe capetele lor cununi de laur şi coifuri, iar pe umeri mantia imperială; dar sceptrul e ţinut de Constantinopol” (L. Brehier).

Consecinţele acestor evenimente au fost uriaşe. Este vorba, în primul rând, de adversitatea care apare între Occidentul latin, lăsat, pare-se, pradă declinului iremediabil, pe de o parte şi Orientul grecesc, pe de alta, întemeierea Constantinopolului marchează victoria Orientului asupra Occidentului şi a unei anumite forme de elenism, puternic orientalizat, asupra latinităţii.

Ea a fost totodată punctul de pornire al unei noi civilizaţii, ce merită numele de civilizaţie bizantină, deoarece niciun alt oraş n-a acţionat vreodată în istorie, în nume propriu, atât de puternic şi de durabil precum Constantinopolul. Imperiul avea să fie ameninţat, atacat, invadat din toate părţile: Constantinopolul va rezista vreme de unsprezece secole. Iar la adăpostul zidurilor lui, în palatele lui, în mănăstirile şi atelierele lui, se va produce acea fuziune de elemente greco-latine, orientale şi creştine, al cărei produs este civilizaţia bizantină.

Să încercăm, în sfârşit, să ne închipuim ce anume s-ar fi petrecut atunci când Roma, a cărei cădere nu putea fi evitată, ar fi pierit sub valurile năvălirilor barbare. Întregul patrimoniu al civilizaţiei antice risca să dispară odată cu ea, aşa cum a şi dispărut, de altfel, pentru câteva secole, în Occident. Niciun alt oraş nu era capabil să devină moştenitorul culturii clasice, nici chiar Antiohia sau Alexandria: cucerirea arabă era, de altminteri, iminentă. Îndată după întemeiere, Constantinopolul a atras la sine tot ce mai era viabil din civilizaţia greco-latină. Datorită puterii, bogăţiei şi prestigiului său şi chiar simplului fapt că a continuat să folosească limba greacă, Constantinopolul a izbutit să apere, atât cât a existat, acest patrimoniu. Cel mai mare titlu de glorie al lui Constantin este, poate, acela de a fi salvat, prin actul oportun de deplasare a centrului Imperiului, tot ce era de salvat.

III. Monarhia constantiniană şi Imperiul în secolul al IV-lea.

Este adevărat că, pe la mijlocul intervalului de trei secole care îl separă pe Augustus de Constantin, sub Hadrian, Imperiul roman suferise o reformă administrativă profundă: recrutarea armatei căpătase caracter regional; fuseseră organizate consiliul principelui şi birourile imperiale; Senatului îi fusese retras dreptul de a administra Italia; se instituise, cel puţin pentru ordinul ecvestru, o ierarhie a funcţiilor, a retribuţiilor şi a titlurilor: toate aceste măsuri aveau să aibă mari consecinţe în viitor. Este adevărat, de asemenea, că şi Diocleţian a fost autorul unei reforme care, în multe privinţe, se confundă cu aceea a lui Constantin. Dar este tot atât de adevărat că îi revine lui Constantin meritul de a fi definitivat opera reformatoare iniţiată de predecesorii săi: la sfârşitul domniei sale, toate mecanismele Imperiului dobândiseră caracteristici cu totul noi care ne îndreptăţesc să vorbim despre începutul unei noi epoci istorice.

Imperiul şi apărarea sa. Din punct de vedere geografic, limitele Imperiului au suferit prea puţine schimbări. Rămân sub autoritate romană, în Europa, toate ţările situate la vest şi la sud de Rin şi de Dunăre, la care se adaugă Britania, cu excepţia Scoţiei şi Irlandei de astăzi; în Africa, o zonă de coastă mai mult sau mai puţin lată, care se întinde din Maroc (Mauritania) până în Egipt şi Egiptul însuşi; în Asia, Arabia sinaitică, Palestina, Siria, Asia Mică, având drept limită la est deşertul arabic, Imperiul persan, văile superioare ale Eufratului şi Tigrului. Teritoriul cuprins înăuntrul acestor frontiere este împărţit în peste o sută de provincii, între care diferenţele de regim administrativ au dispărut. Diocleţian grupează provinciile în douăsprezece dioceze, grupate şi ele, la rândul lor, curând, în patru prefecturi: Galile, Italia, Illyria, Orientul.

Apărarea Imperiului a fost organizată potrivit unui nou sistem. Se crezuse cândva că teritoriul poate fi mai bine protejat prin ridicarea de-a lungul întregii frontiere a unui soi de zid chinezesc, a unei linii continue de

fortificaţii, limes-ul, la adăpostul căruia lumea se simţea în siguranţă: treptat, oraşele depăşiseră limitele vechilor lor incinte, întinzându-se în câmpiile din jur, iar zidurile lor erau lăsate să se năruiască. Năvălirile din secolul al III-lea au dovedit fragilitatea acestui sistem. Sub puternica presiune a barbarilor, limes-ul s-a prăbuşit, lăsând fără apărare oraşele deschise din interior. Iată de ce se constată că acum cetăţile îşi repară zidurile sau construiesc în grabă altele; iată de ce, de la Constantin înainte, principala forţă de apărare a Imperiului n-a mai fost dispusă în zona de graniţă, unde nu s-a păstrat decât o cortină de ţărani cu atribuţii ostăşeşti, numiţi limitanei, ci în fortăreţe, unde erau instalate în garnizoană trupe bine pregătite. Măsura era cu atât mai oportună, cu cât barbarii erau mai numeroşi şi mai mobili şi puteau oricând să spargă oriunde fragila barieră a limes-ului, dar ei nu cunoşteau deloc tehnica asediului şi nu se pricepeau să ia cu asalt o fortăreaţă.

Împăratul şi guvernarea. Împăratul este suveran absolut. Este zeu. Chiar în secolul al III-lea, Aurelian purtase în public diadema, atribut divin, iar inscripţiile îi dădeau titlurile de deus şi dominus. Necesara evoluţie de la principat la monarhia de tip oriental, sub influenţa monarhiilor elenistică, egipteană, persană, se încheie în vremea domniilor lui Diocleţian şi Constantin, când şi riturile adorării principelui sunt minuţios organizate. Tot ceea ce este legat de împărat devine atunci sacru: ministrul de finanţe va deveni, din clipa în care averea împăratului se identifică cu aceea a Imperiului, „corniţele sacrelor cheltuieli”; şeful garderobei imperiale, „corniţele sacrului veşmânt” etc.

Această nouă concepţie despre împărat implică o nouă concepţie despre administraţia imperială şi guvernare. Ea se întemeiază pe două idei fundamentale: 1° Palatul imperial, curtea, am zice noi, devine centrul statului şi „ea este tot una cu Imperiul” (V. Duruy, citat de F. Lot); 2° Oamenii nu mai servesc statul, ci pe împărat; noţiunea orientală şi, în curând, medievală de serviciu

personal al principelui înlocuieşte noţiunea antică de magistratură. Trebuie să ne ferim să credem că ar fi vorba aici de o revoluţie: întotdeauna împăraţii romani au avut „clienţi” sau „prieteni” şi tocmai dintre aceştia îşi recrutase chiar un Hadrian acel „consiliu al principelui” care luase treptat locul Senatului. Dar numai în vremea lui Constantin instituţia capătă forma ei definitivă şi de atunci marile posturi în stat sunt încredinţate însoţitorilor împăratului, în latină comitet, în franceză comtes (conţi).

Pentru a se evita instalarea confuziei în masa tot mai mare de oameni care gravitează în jurul împăratului, a devenit necesar să se fixeze regulile ierarhiei. Sistemul este la antipodul celui roman. Multă vreme, funcţia exercitată depinsese de clasa căreia îi aparţinea deţinătorul ei: de acum înainte, clasa va depinde de funcţie. Cercul din apropierea imediată a împăratului, membrii familiei sale, sunt nobilissimi; vin apoi patricii, illustres (iluştrii), spectabiles

(respectabilii); clarissimi corespund aproximativ ordinului senatorial, iar perfectissimi ordinului ecvestru. „Societatea censitară a lui Augustus a fost înlocuită cu o ierarhie de funcţionari” (E. Albertini).

Pentru a se evita, pe de altă parte, ca un funcţionar să dobândească prea multă importanţă şi pentru a se îndepărta riscurile producerii unor acte de uzurpare ori de rebeliune, a căror gravitate fusese dovedită de secolul precedent, a fost legalizată o practică relativ recentă, pe cale de a se transforma în cutumă: separarea puterilor civile de cele militare. Generalii (duci sau conţi) n-au mai putut să îndeplinească funcţii administrative. La rândul lor, guvernatorii provinciilor şi vicarii diocezelor, ba chiar şi prefecţii pretoriului sunt de acum înainte funcţionari exclusiv civili. Cât despre administraţia centrală, ea este încredinţată birourilor imperiale, care, sub autoritatea magistrului oficiilor, îşi păstrează organizarea de ansamblu, inclusiv împărţirea în patru mari servicii, din vremea lui Hadrian.

Criză economică şi transformări sociale. Toate aceste

transformări profunde suferite de sistemul de guvernare sunt însoţite de transformări sociale care ating toate clasele şi toate păturile. Originea lor trebuie căutată în criza economică provocată ori agravată de dezordinile şi tulburările din secolul al III-lea. Încetinirea ritmului schimburilor comerciale, generalizarea sărăciei, diminuarea numărului sclavilor, decăderea activităţilor industriale au modificat cu totul condiţiile de viaţă şi activitate economică, până atunci cu precădere urbane, din Imperiu. Transformările sociale sunt consecinţa acestei profunde modificări.

În primele trei secole, Imperiul roman se înfăţişa ca o „federaţie de cetăţi", constituită după modelul Romei. Fiecare oraş, imagine redusă a Romei, era administrat de magistraţi şi de curatori (senatori), care reproduceau ierarhia municipală romană. Acest fericit echilibru n-a supravieţuit prosperităţii: în secolul al III-lea, funcţionarii imperiali, guvernatorul provinciei şi, mai ales, curatorul însărcinat cu supravegherea conturilor nesocotiseră grav puterile organismelor municipale, ale căror sarcini sporiseră pe măsura scăderii rolului lor. Tradiţia cerea ca un magistrat să cheltuiască sume mari pentru înfrumuseţarea cetăţii şi delectarea concetăţenilor săi: pe măsura sărăcirii vechilor familii, a slăbit şi aspiraţia membrilor lor la funcţii şi demnităţi, pe cât de deşarte, pe atât de costisitoare; după reformele lui Diocleţian, în urma cărora decurionii au fost însărcinaţi să repartizeze şi să încaseze impozitele, aceste funcţii şi demnităţi au început să fie evitate; iar după ce Constantin i-a obligat pe magistraţi să garanteze cu propria lor avere personală realizarea veniturilor din impozite, nimeni nu mai voia să le primească. Statul a intervenit atunci obligându-i pe cetăţenii ale căror venituri atingeau un anumit nivel să accepte obligaţiile şi răspunderile curiei: s-a constituit astfel clasa ereditară a curtaţilor. „Este cu neputinţă ca fiul care moşteneşte un patrimoniu să nu moştenească şi obligaţiile aferente lui. El este curial prin ereditate. şi persoana curialului e aservită curiei, tot aşa cum persoana

ţăranului e aservită gliei” (F. Lot).

Traiul la oraş, atât de îmbietor altă dată, îşi pierduse cu totul farmecul. Cei mai bogaţi aveau cum să scape de el: se înscriau în senatul capitalei, eliberându-se astfel de obligaţiile faţă de curia locală; iată de ce admiterea în rândurile clarissimilor a fost o favoare atât de căutată. Se constituie în felul acesta o clasă socială nouă, cea a marilor proprietari provinciali, care-şi duc viaţa în deplină independenţă pe domeniile lor, unde scapă de sub autoritatea funcţionarilor, se sustrag impozitelor, împart adesea dreptatea ei înşişi şi dobândesc dreptul de azil. Mai mult, instituţia patronajului le dă posibilitatea să atragă în jurul lor cele mai bune elemente din oraşe; ei acordă protecţie împotriva fiscului din ce în ce mai opresiv unor oameni care, de obicei, le donează în schimb bunurile lor, păstrându-şi numai uzufructul. Patronajul a ajuns să reprezinte astfel un mare pericol pentru finanţele imperiale şi de aceea el a fost în repetate rânduri – dar în zadar – interzis.

În urma crizei economice, importanţa lumii rurale în raport cu cea urbană a crescut: pământul a redevenit principalul izvor de bogăţie. Exploatarea lui trebuia sustrasă prin lege bunului plac al fiecăruia, ea trebuia să fie organizată ca un serviciu de stat. În consecinţă, ţăranii au fost legaţi în măsură şi mai mare decât curialii şi artizanii din oraşe de condiţia lor şi de pământ. Fie arendaş, fie proprietar, ţăranul rămâne, fără îndoială, un om liber; el este însă legat de parcela de pământ pe care nu are dreptul să o părăsească şi de pe care nimeni nu are dreptul să-l alunge. E ceea ce se înţelege prin expresia aservire la glie.

Soldaţi, funcţionari, burghezi şi artizani din oraşe, ţărani, legaţi, cu toţii, de condiţia lor în chipul cel mai strict şi, adesea, în virtutea eredităţii: aşa ni se înfăţişează, începând din secolul al IV-lea, populaţia Imperiului. Numai puterea celor mari şi bunăvoinţa împăratului aduc o notă de diversitate în acest tablou. Trăsătura cea mai izbitoare a acestor instituţii este, fără îndoială, intervenţia tiranică a

statului în toate domeniile. Ea devenise inevitabilă şi poate fi explicată prin două cauze. E vorba, în primul rând, de criza economică, din pricina căreia fiecare cetăţean încerca să se elibereze de sarcinile sale şi care a făcut ca statul să reacţioneze cu brutalitate, fixându-l silnic pe fiecare într-o anumită stare, pentru a-l constrânge astfel să-şi îndeplinească obligaţiile care-i reveneau. În chip eronat, acest expedient a fost confundat cu un remediu. Dar numai actele de autoritate mai puteau asigura salvarea uriaşului Imperiu eterogen, căruia Roma nu fusese în stare să-i dezvolte conştiinţa interesului comun. E vorba, în al doilea rând, de faptul incontestabil că regimul creat de Augustus eşuase, în sensul că nu fusese capabil să dea Imperiului o constituţie pe măsură. Singura pe care o concepuse era regimul municipal al Romei, multiplicat la nesfârşit, prin imitaţie, în toate cetăţile Imperiului. Senatus populusque romanus: numai că Senatul se coborâse la nivelul unui consiliu municipal, iar poporul devenise de mult doar o caricatură a poporului suveran de altă dată, tot aşa cum facţiunile din circ vor deveni o caricatură a forului. Salvarea ordinii de stat nu putea fi asigurată nici ea decât de un regim de autoritate impus de sus în jos.

Capitolul II.

De la Constantin la Iustinian. Lupta împotriva ereticilor şi a barbarilor (337 – 518)

Trăsături generale. Constantin întemeiase imperiul creştin şi oriental. Vreme de aproape două secole, până la suirea pe tron a dinastiei iustiniene, urmaşii săi vor avea drept principală misiune apărarea creştinismului împotriva ereziilor şi a Orientului împotriva invaziilor.

E o epocă confuză în care se perindă la domnie, în Occident şi în Orient, mai mult de douăzeci de împăraţi: spanioli, illiri, traci, un asiatic. Câteva domnii sunt mai îndelungate sau mai însemnate: lui Constanţiu al II-lea, fiul lui Constantin, îi urmează vărul său Iulian (361363), cu care se stinge dinastia lui Constanţiu Chlorus. Apoi Valentinian domneşte peste Occident, iar Valens peste

Orient (364 – 378). Lui Valens îi urmează spaniolul Teodosius I, supranumit cel Mare (379 – 395), ai cărui fii domnesc unul, Honorius, peste Occident, iar celălalt, Arcadius, peste Orient (395 – 408), unde are ca succesor, la rându-i, pe fiul său, Teodosius al II-lea (408 – 450). Apoi, în vreme ce Occidentul cade pradă barbarilor, Orientul este cârmuit succesiv, de la 450 la 518, de Marcian, Leon I, Zenon şi Anastasius. Dintre toate aceste domnii, două sunt mai importante: cea a lui Teodosius I, ultimul care a cârmuit efectiv întregul Imperiu şi cea a lui Teodosius al II-lea, un om mediocru, dar a cărui îndelungată domnie le-a oferit celor care guvernau în locul lui, miniştrilor săi şi surorii sale, Pulcheria, răgazul necesar pentru înfăptuiri folositoare.

De-a lungul acestei perioade foarte agitate, conducerea Imperiului a revenit uneori unui singur împărat, a fost exercitată alteori de doi împăraţi, care au domnit unul peste Orient, celălalt peste Occident. Totuşi, unitatea puterii imperiale subzistă. Ea subzistă în drept, căci unul dintre împăraţi este investit de obicei de celălalt şi subzistă în fapt, căci mai totdeauna unul dintre împăraţi are suficientă autoritate pentru a-i impune celuilalt părerile sale. Ea subzistă, de asemenea, în conştiinţa popoarelor. Nici „romanii”, nici „barbarii” n-au avut vreodată sentimentul că Orientul şi Occidentul ar fi devenit două entităţi distincte: Odoacru însuşi îi va cere lui Anastasius să-l investească rege, ceea ce se va şi întâmpla. Nu este exact să se spună că la moartea lui Teodosius I, în 395, a avut loc o împărţire a Imperiului între Honorius şi Arcadius şi o separare definitivă a Orientului de Occident: Teodosius I a murit pe neaşteptate, după ce desemnase, asemenea multora dintre predecesorii săi, un august pentru Occident, pe Honorius şi altul pentru Orient, pe Arcadius; dar el nu se gândea nicidecum la o împărţire a Imperiului, iar contemporanii săi n-au avut conştiinţa unei asemenea împărţiri. Patruzeci de ani mai târziu, sub Teodosius al II-lea, celebrul Cod care poartă numele acestui împărat şi în care erau adunate laolaltă

constituţiile tuturor împăraţilor creştini începând cu Constantin a fost publicat simultan şi în numele împăratului care domnea atunci în Occident, Valentinian al III-lea, iar cu acest prilej s-a reamintit că, pentru a fi valabilă, constituţia unui împărat trebuia să fi fost comunicată mai întâi colegului său. Ideea Imperiului unic, cârmuit de un colegiu imperial a rămas mereu vie. Dacă e adevărat că unitatea constituţională a Imperiului subzistă, nu e, totuşi, mai puţin adevărat că opoziţia dintre Orient şi Occident se adânceşte. Tocmai aceasta este trăsătura dominantă a perioadei de care ne ocupăm, iar ea apare ca efect ăl mai multor cauze:

1° Toate forţele vii ale Imperiului se aflau în Orient. Constantin afirmase acest lucru prin însăşi întemeierea Constantinopolului: dezvoltarea prodigioasă a oraşului i-a dat dreptate. Constantinopolul a crescut atât de repede, încât s-a simţit curând sufocat de propriile-i ziduri de apărare, aşa încât a fost necesar ca Teodosius al II-lea să dispună construirea unei noi centuri de ziduri de incintă, mai cuprinzătoare şi mai puternică, constituită din trei linii de apărare către uscat: această centură era inviolabilă şi, punând Constantinopolul la adăpost de barbari, ea a jucat, până la inventarea artileriei de asediu, un rol esenţial în istoria bizantină. În acelaşi timp, Teodosius al II-lea a dat oraşului o Universitate, înzestrată cu treizeci şi una de catedre, care foloseau ca limbă de predare, aproape la paritate, fie limba greacă, fie limba latină: creaţie vrednică de interes din două motive: mai întâi, pentru că ea exprimă voinţa Constantinopolului de a fi şi capitala intelectuală a Imperiului, iar apoi, pentru că ea recunoaşte, de pe acum, limbii greceşti egalitatea cu limba latină, o egalitate transformată curând în superioritate.

2° Creştinismul s-a dezvoltat în chip diferit în Orient şi în Occident. În secolul al IV-lea, cea mai înaltă autoritate religioasă din Occident, Ambrozie, episcopul Milanului, proclamă independenţa puterii spirituale faţă de cea temporală, în acelaşi moment în care, în Orient, Teodosius I face din creştinism o religie de stat. În secolul al V-lea,

papa Leon cel Mare afirmă primatul scaunului Romei, în vreme ce ai 28-lea canon al Sinodului din Calcedon scoate Orientul de sub autoritatea lui pentru a-l pune sub aceea a patriarhului din Constantinopol.

3° Năvălirile barbare au afectat în măsură diferită Orientul şi Occidentul. Vom vedea că Orientul, mai abil şi mai puternic, a rezistat, în vreme ce Occidentul s-a prăbuşit. Din această pricină dezechilibrul tot mai accentuat dintre cele două părţi ale Imperiului a devenit ruptură.

Problemele religioase. În secolele al IV-lea şi al V-lea, istoria internă a Bizanţului se confundă cu istoria creştinismului şi aşa se va întâmpla de aici înainte mereu în istoria bizantină. Suntem tentaţi de obicei să trecem prea uşor peste disputele teologice bizantine, lipsite de un echivalent pe măsură în Occident: ar trebui să ne îndreptam gândul către războaiele noastre religioase ca să ne dăm seama nu numai de violenţa confruntărilor religioase din Bizanţ, ci şi de importanţa lor politică. Trebuie să ne reamintim, de asemenea, că dezvoltarea monahismului, care s-a organizat în secolele al IV-lea şi al V-lea, a făcut să crească extraordinar forţa morală şi socială a creştinismului şi că, tot atunci, prin evanghelizarea Armeniei de către Grigore Luminătorul, a Abisiniei de către Frumentius, a goţilor de către Ulfila şi chiar, să nu uităm, a Persiei unde s-au refugiat nestorienii alungaţi din Imperiu, el făcea dovada uriaşei sale capacităţi de expansiune.

Sfârşitul păgânismului. Constanţiu luase numeroase măsuri favorabile creştinismului, emiţând totodată o serie de ordonanţe care limitau activitatea păgânilor. Datorită educaţiei şi instruirii de care beneficiase, succesorul său, Iulian, cunoştea la fel de bine atât păgânismul, cât şi religia creştină. El fusese botezat, ceea ce i-a permis mai târziu Bisericii să-i atribuie epitetul de Apostat. În realitate însă, Iulian nu fusese niciodată un creştin convins, iar disputele dintre creştini l-au făcut să se îndepărteze definit de creştinism. După ce, în urma morţii lui Constanţiu, s-a

reîntors din Galia, unde luptase cu succes împotriva germanilor şi a devenit împărat, Iulian şi-a dat la iveală adevăratele sentimente. El a promulgat un edict prin care ordona să fie redeschise templele şi să fie aduse jertfe zeilor. A reorganizat cultul şi preoţimea păgână, inspirându-se, în treacăt fie zis, în acest scop din cultul şi organizarea clerului creştin. El nu i-a persecutat câtuşi de puţin pe creştini, a făcut chiar o declaraţie de toleranţă, i-a rechemat din exil pe duşmanii arianismului, exilaţi sub Constanţiu: dar i-a îndepărtat pe creştini din posturile importante în stat şi le-a interzis să profeseze în învăţământ. Păgânismul lui Iulian era, altminteri, foarte elevat şi foarte departe de grosolana superstiţie care i-a fost imputată de creştini.

Iulian a murit în 363, în timpul unei expediţii militare împotriva perşilor. Măsurile sale potrivnice creştinilor au fost îndată revocate. Dar păgânii au fost lăsaţi în pace şi au putut să-şi continue, pare-se, celebrarea cultului lor, atât în Orient, cât şi în Occident, până în vremea domniei lui Teodosius I. Teodosius, creştin ardent, partizan convins al principiului atotputerniciei statului în materie religioasă, a luat împotriva păgânismului o serie de măsuri, încununate de faimosul edict din 392: jertfele şi ceremoniile cultului păgân erau, toate, interzise, ca şi simpla intrare în temple; asupra celor care încălcau această interdicţie plana ameninţarea teribilei învinuiri de lez-majestate şi de sacrilegiu. Templele au fost atunci demolate sau transformate în biserici. Statuile pe care le adăposteau au fost sfărâmate ori trimise la Constantinopol pentru împodobirea oraşului. Jocurile olimpice au fost suprimate în 393, iar Misterele din Eleusis în 396. În Orient, demolarea solemnă a Serapeionului din Alexandria părea să marcheze abolirea definitivă a ceea ce Teodosius numea în edictele sale „superstiţia păgână”. În Occident, episodul cel mai semnificativ fusese, încă din vremea domniei lui Gratianus, înlăturarea statuii Victoriei de pe altarul ei, din Senatul de la Roma, statuie care era, pentru toată lumea, simbolul însuşi al măreţiei trecutului roman.

Creştinismul, religie de stat. Aşa cum am văzut, politica dusă de Constantin faţă de arianism nu a fost foarte consecventă. Dintre succesorii săi, Constanţiu şi Valens au fost arieni. Teodosius I, care fusese instruit şi botezat de un episcop ortodox s-a arătat, dimpotrivă, în chip hotărât, ostil arianismului. Îndată după urcarea sa pe tron, el a alungat din Constantinopol pe episcopul arian şi a încredinţat toate bisericile din oraş ortodocşilor. El a emis, în 380, un edict potrivit căruia numai aceia care aderau la învăţătura niceeană se puteau numi „creştini adevăraţi”, pe când ceilalţi, inclusiv arienii, erau socotiţi „eretici”. Alte edicte le-au anulat acestor eretici dreptul de întrunire şi chiar anumite drepturi civile. Un sinod, convocat de Teodosius la Constantinopol, în 381, a confirmat simbolul niceean în privinţa consubstanţialităţii Tatălui şi Fiului şi l-a completat, afirmând consubstanţialitatea Sfântului Duh cu celelalte două persoane. Acelaşi sinod a fixat rangul episcopului Constantinopolului: de vreme ce Constantinopolul era noua Romă, atunci şi episcopul lui trebuia să fie cel dintâi după cel al Romei. Nu era vorba de egalitate cu Roma, ci, chiar de pe acum, de superioritatea episcopului Constantinopolului asupra tuturor confraţilor săi din Orient.

Aceste decizii sunt deosebit de importante şi ele îi asigură lui Teodosius I, alături de Constantin, un loc eminent în istoria creştinismului. Teodosius proclamă, pur şi simplu, că nu poate fi vorba de toleranţă în materie de religie: există o singură religie de stat, ea este obligatorie, iar dogmele ei sunt definite de împărat, care le impune supuşilor săi. Ortodoxia şi erezia sunt atât chestiuni de natură religioasă, cât şi de natură politică sau, mai bine zis, cele două domenii se suprapun. Erau puse astfel bazele doctrinei bizantine privitoare la raporturile dintre Biserică şi stat, doctrină numită adesea, în chip impropriu, cezaro-papism.

Trebuie să consemnăm însă că această politică a lui Teodosius era principial opusă ideilor apărate atunci de cel

mai ilustru reprezentant al clerului din Occident, de Sfântul Ambrozie; acesta se arăta convins că treburile Bisericii şi chestiunile dogmatice nu privesc câtuşi de puţin puterea temporală. În acest sens, este exact să spunem că atitudinea lui Teodosius prevesteşte viitoarele conflicte dintre Orient şi Occident.

În sfârşit, aşezându-l pe episcopul Constantinopolului mai presus de ceilalţi episcopi din Orient, sinodul din 381 avea să provoace reacţia de împotrivire, inutilă dar obstinată, a episcopului Antiohiei şi, mai ales, a episcopului Alexandriei, jucând astfel un anumit rol în disputele din secolul al V-lea, sub a căror formă teologică se ascund adesea interese materiale şi aspiraţii la întâietate.

Nestor şi sinodul din Efes. Sub Arcadius, succesorul lui Teodosius I în Orient, atitudinea fermă a episcopului Constantinopolului, Ioan Gură-de-Aur (Chrysostomos), a consacrat triumful doctrinei niceene: meritul lui Ioan Gură-de-Aur a fost mare, căci partida goţilor era, pe atunci, atotputernică la Constantinopol, iar goţii erau arieni. Sub Teodosius al II-lea, a cărui îndelungată domnie acoperă prima jumătate a secolului al V-lea, disputele hristologice s-au încins din nou. Cea dintâi şi una dintre cele mai importante a fost provocată de erezia nestoriană.

Potrivit sinodului de la Niceea, Hristos era deopotrivă Dumnezeu şi om. Rămânea acum de discutat felul în care aceste două naturi, divină şi umană, sunt unite în persoana lui Hristos. În Antiohia, leagănul arianismului, s-a formulat o învăţătură potrivit căreia cele două naturi sunt cu totul distincte, iar natura umană este cea mai importantă dintre ele, Hristos nefiind altceva decât un om devenit Dumnezeu. Susţinerea acestei doctrine de către un patriarh al Constantinopolului, Nestor, care era, de altfel, un preot din Antiohia, a provocat tulburări cu atât mai grave, cu cât dezbaterea nu a rămas pur teologică. Împotriva lui Nestor şi a partizanilor săi se vor ridica episcopii din Alexandria şi disputa va dobândi în scurtă vreme o semnificaţie politică. Scaunul patriarhal din

Alexandria se bucura de un uriaş prestigiu în Orient, iar deţinătorii săi de o putere absolută în Egipt. Amândouă crescuseră în urma victoriei repurtate de unul dintre cei mai eminenţi alexandrini, Atanasius, asupra lui Arius. Episcopii Alexandriei pretindeau dreptul de a exercita un soi de hegemonie religioasă asupra Orientului, iar primatul recunoscut de sinodul din Constantinopol episcopului Romei îi umplea de nelinişte şi gelozie: aceasta este, în parte, explicaţia înflăcărătului lor zel ortodox împotriva lui Nestor. În 428, când episcopul Celestin al Romei a condamnat doctrina nestoriană, episcopul Alexandriei, Chiril, a dispus ca un sinod egiptean să redacteze un rezumat în douăsprezece propoziţii al învăţăturii niceene şi l-a somat pe Nestor să-l accepte, sub ameninţarea cu depunerea din scaun. Pentru a pune capăt disputei, deşi nu-şi formase păreri limpezi asupra fondului chestiunii şi avea impresia că totul era mai degrabă o lucrătură a alexandrinilor, Teodosius al II-lea a dispus să se întrunească un sinod ecumenic – al treilea – la Efes, în 431. Prin intrigi, prin teama pe care o inspira, prin intervenţia adesea brutală a numeroasei sale suite, prin daruri făcute celor din preajma împăratului, Chiril a reuşit să facă din sinod un prilej de triumf personal. Nestor a fost îndepărtat din scaunul Constantinopolului şi înlocuit cu altcineva, în vreme ce Chiril, întors în Egipt, părea să fi devenit un adevărat papă al Orientului.

Monofizismul şi sinodul din Calcedon. Cu toate acestea, nici doctrina profesată de Chiril şi de alexandrini nu era tocmai ortodoxă. Preocupaţi să diminueze importanţa naturii umane a lui Hristos, ei erau tentaţi să nu mai recunoască decât natura lui divină: ei cădeau astfel în monofizism, care constituie, oarecum, reversul ereziilor nestoriană şi ariană. Predicată de un călugăr constantinopolitan, Eutih, această doctrină a obţinut pe dată aprobarea patriarhului Alexandriei, Dioscor, succesorul lui Chiril, un om nu mai puţin trufaş şi violent decât predecesorul său. Monofizismul a fost, dimpotrivă, combătut din capul locului de papa Leon cel Mare,

neliniştit, fără îndoială, nu numai de probabilul caracter eretic al doctrinei, ci şi de evidentele ambiţii ale patriarhilor egipteni.

Stingherit, ca întotdeauna, de aceste dispute, Teodosius al II-lea a convocat în 449, la Efes, un sinod căruia i-a rămas denumirea de „tâlhăria de la Efes”: într-adevăr, Dioscor s-a comportat cu acest prilej mult mai insolent decât Chiril la sinodul din 431 şi, recurgând la presiuni violente, a determinat sinodul să recunoască doctrina monofizită. Împăratul a avut slăbiciunea să ratifice decizia obţinută prin mijloace atât de stranii şi a provocat astfel grava criză religioasă care, în momentul morţii sale, în 450, zguduia tot Imperiul. Pentru a pune capăt acestei crize, succesorul său, Marcian, a convocat, la Calcedon, în 451, un al patrulea sinod ecumenic. Asistau la el şi legaţii papei. Sinodul nu a şovăit câtuşi de puţin să invalideze deciziile „tâlhăriei de la Efes” şi să-l depună pe Dioscor. Apoi, el a redactat o mărturisire de credinţă, inspirată direct de Leon cel Mare, care-l definea pe Hristos ca fiind „unul în două naturi”, potrivit doctrinei niceene şi condamna monofizismul. Sinodul din Calcedon are o mare importanţă religioasă, căci el a întemeiat cu adevărat Ortodoxia. El nu este însă mai puţin important din punct de vedere politic. Pe de o parte, el confirma autoritatea papei, ai cărui reprezentanţi erau aşezaţi în rândul întâi şi a cărui formulă de definire a celor două naturi ale lui Hristos a fost adoptată: de altfel, nimeni nu contesta atunci episcopului Romei întâietatea în Biserică. În acelaşi timp însă, al 28-lea canon al sinodului, împotriva căruia Leon cel Mare a protestat zadarnic, declara că diocezele Pontului, Asiei şi Traciei ţineau numai de episcopul Constantinopolului, care devenea într-un fel primatul Orientului. Lucru şi mai grav, sinodul apărea limpede ca o înfrângere a alexandrinilor; dar Egiptul, Siria şi chiar o parte din Asia Mică au rămas credincioase monofizismului: când s-a încercat aplicarea deciziilor sinodului, au izbucnit revolte la Alexandria, la Antiohia şi tot atunci, pare-se, Biserica Egiptului a renunţat la folosirea limbii greceşti în

favoarea limbii copte. Disputele teologice erau, aşadar, manifestări deghizate ale unor conflicte naţionale şi vechi năzuinţe de independenţă găseau în ele pretextul potrivit pentru a răzvrăti o parte din Orient împotriva Constantinopolului. Se desenează de pe acum, sub ochii noştri, linia de ruptură între restul Imperiului şi acea parte a lui care, după două secole, sub loviturile perşilor şi ale arabilor, se va desprinde de el.

Împăratul Zenon (474 – 491) şi-a dat seama de primejdie şi a încercat să readucă pacea emiţând, în 482, un edict de unire în care evita să vorbească în termeni foarte clari despre cele două naturi şi să se refere la sinodul din Calcedon. Împăratul se amăgea cu gândul că ambele părţi ar fi putut să accepte edictul: s-a întâmplat însă tocmai contrariul. Nici monofiziţii, nici, mai ales, ortodocşii nu l-au acceptat, iar papa însuşi l-a respins şi a hotărât să-l excomunice şi anatemizeze pe patriarhul Constantinopolului! Acesta, e vorba de Acacius, a replicat, ştergând numele papei din rugăciunile Bisericii sale: era cea dintâi schismă între Biserica Orientului şi a Occidentului. Ea avea să dureze până în 518.

Problema barbarilor. Barbarii n-au încercat întotdeauna să pătrundă în Imperiu prin violenţă şi pentru jaf: popoarele germanice nu aveau la început decât admiraţie şi respect pentru măreţia romană. Ele solicitau favoarea de a fi admise în Imperiu, pentru a se bucura de binefacerile şi bogăţiile sale; iar Imperiul le-a primit adesea cu bunăvoinţă, le-a acordat dreptul de a se instala pe ogoare, de a intra în serviciul armatei, apoi chiar în administraţie. A fost vorba uneori de o adevărată invazie paşnică. Sub Teodosius I, sub Arcadius mai ales, partida gotă a fost atotputernică la Constantinopol, iar şeful ei, Găinas, a obţinut chiar capul favoritului Eutropius: totul s-a terminat printr-o răscoală populară şi uciderea lui Găinas. Sub Marcian şi Leon I, alarul Aspar cârmuieşte de fapt Orientul până în ziua în care împăratul, trezit la realitate de nemulţumirea generală, apelează la redutabilii munteni isaurieni pentru a-i ucide pe Aspar şi pe partizanii

lui şi a pune capăt, o dată pentru totdeauna, influenţei goţilor la Constantinopol. N-a fost uşoară înlăturarea marelui pericol reprezentat de amplele mişcări etnice ce antrenau masele germanice sau barbare ori de câte ori se iveau şefi ambiţioşi, gata să le exploateze în propriul lor folos. Orientul a izbutit să scape, Occidentul nu. După ce pun de trei ori în primejdie de moarte Orientul, vizigoţii lui Alaric, hunii lui Attila, ostrogoţii lui Teodoric îşi îndreaptă atacurile asupra Occidentului, care se prăbuşeşte, sacrificat parcă pe altarul mântuirii celeilalte jumătăţi a Imperiului.

1° Vizigoţii. Multă vreme, Imperiul a socotit că ar fi o acţiune politică inteligentă – şi o modalitate de soluţionare a crizei demografice – să instaleze pe teritoriul său triburile germanice care se înghesuiau la frontiere, acordându-le statutul de federaţi. Se spune că, în vremea lui Valens, au fost instalaţi, printr-o singură hotărâre, 200.000 vizigoţi, poate chiar mai mulţi, în Moesia inferioară. Foarte curând după aceea, nemulţumiţi de ospitalitatea romană, noii veniţi s-au răzvrătit: în bătălia care a avut loc la Adrianopol, în 378, romanii au fost zdrobiţi şi Valens ucis. Teodosius I a izbutit să-i ţină în frâu pe vizigoţi şi să le impună un tratat care-i menţinea în condiţia de federaţi; după moartea sa, şeful vizigot Alaric a întreprins însă, din nou, cu oamenii săi, expediţii de jaf în Tracia, în Macedonia, în Tesalia, ba chiar şi în Peloponez. Arcadius a socotit că ar fi mai abil din partea lui să poarte negocieri cu vizigoţii, să-i instaleze pe alte teritorii din Illyricum, să-l numească pe Alaric magister militum per Illyricum. Urmărea oare să-i deturneze, procedând astfel, spre Occident? Dacă acesta i-a fost gândul, a izbutit. După o primă tentativă, în 402, când a fost înfrânt de Stilicon, generalul lui Honorius, Alaric şi-a reluat ofensiva câţiva ani mai târziu: în 410, el a pus stăpânire pe Roma. Vizigoţii s-au îndreptat apoi spre Galia şi spre Spania, unde s-au aşezat: ei nu aveau să mai revină în Orient.

2° Hunii. Vizigoţii aveau să fie înlocuiţi în curând de o populaţie şi mai de temut, hunii, a căror înaintare se

oprise la Dunăre. Teodosius al II-lea consimţise să le plătească un tribut anual în aur. O dată ajuns rege, Attila nu s-a mai mulţumit cu atât şi a obţinut de la Teodosius dublarea tributului şi titlul de magister militum. Din nou nemulţumit, el trece, în 441, Dunărea, pune stăpânire pe Sirmium şi Naissus (Niş), se îndreaptă asupra Constantinopolului: aflat în stare de război cu perşii, Teodosius al II-lea a fost nevoit să încheie, în 443, cu hunii un tratat umilitor, prin care se obliga să tripleze tributul anual şi să le plătească o răscumpărare pentru romanii capturaţi de ei. Cu toate acestea, în 447, Attila trece Dunărea, devastează Moesia, înaintează până la Termopile: negocierile sunt reluate. Marcian a fost primul împărat care a refuzat să plătească tributul, poate pentru că ştia că ambiţiile lui Attila vizau atunci Occidentul. Într-adevăr, Attila şi-a îndreptat trupele spre vest: se ştie că ele au fost înfrânte în Câmpiile Catalaunice. Când a revenit, în 452, Attila nu mai dispunea de forţele necesare pentru a porni neîntârziat un război împotriva împăratului din Constantinopol. De altminteri, el a murit în anul următor, iar imperiul pe care-l crease nu i-a supravieţuit. Orientul era încă o dată salvat.

3° Ostrogoţii. Diplomaţia bizantină a fost îndeajuns de suplă şi de iscusită pentru a izbuti să îndepărteze o a treia ameninţare, cea reprezentată de ostrogoţi. În vremea lui Leon I, li se acordaseră pământuri. Dar şeful lor, Teodoric, convins că unele servicii pe care i le făcuse lui Zenon îl îndreptăţeau să pretindă mai mult, nu s-a mulţumit cu demnitatea consulară ce-i fusese conferită, a devastat Peninsula Balcanică, a ameninţat Constantinopolul. În partea occidentală a Imperiului, evenimentele se precipitaseră: în 476, un şef de triburi germanice, Odoacru, răsturnase pe Romulus Augustulus (ultimul august de sânge roman din Occident) şi pusese stăpânire pe Italia; ulterior, Zenon fusese de acord să-i delege cârmuirea acesteia. Deoarece Odoacru dădea, totuşi, semne de neliniştitoare independenţă, Zenon s-a gândit să-l pedepsească într-un mod foarte subtil, care să-i

permită să se debaraseze totodată şi de Teodoric: el l-a convins pe acesta din urmă să pornească împotriva lui Odoacru, făgăduindu-i, în caz de victorie, succesiunea lui. Teodoric a pornit, l-a înfrânt pe Odoacru, a cucerit Ravena: Orientul era, a treia oară, salvat. Teodoric fusese proclamat suveran al Italiei şi-şi fixase capitala la Ravena: el i-a cerut însă împăratului, lui Anastasius, să-l recunoască şi, într-un anumit fel, să-l legitimeze. Tot atunci, acelaşi Anastasius îi conferea regelui francilor, Clovis, demnitatea consulară. Aparenţele erau salvate: Imperiul îşi păstra unitatea, împăratul autoritatea. Era vorba însă doar de aparenţe. În realitate, se adâncea tot mai mult contrastul dintre Orient, care-şi menţinea integritatea şi Occident, unde ostrogoţii luaseră în stăpânire Italia, francii o mare parte din Galia, vizigoţii restul Galiei şi Spania, vandalii Africa. În secolul al VI-lea, toate eforturile lui Iustinian de a întoarce cursul istoriei şi de a reface unitatea Imperiului vor eşua, iar după el separarea va rămâne definitivă.

Capitolul III.

Secolul lui Iustinian (518 – 610)

Caracterizare generală. Domnia lui Iustinian apare ca o grandioasă greşeală în istoria Bizanţului. Eroarea a constat din întreruperea unei evoluţii normale şi necesare: deşi Imperiul devenise, în fapt, un imperiu oriental, deşi împăraţii din secolul al V-lea abandonaseră Occidentul, sacrificându-l pentru salvarea Orientului, chiar dacă îşi menţinuseră, teoretic, drepturile asupra lui, Iustinian şi-a întors, de la începuturile domniei sale privirile spre apus, adică spre trecut, cu ambiţia de a-l recupera. Pentru a reînvia această parte moartă a Imperiului, el a făcut eforturi uriaşe care au sleit de puteri partea încă vie.

În 518, Anastasius murea fără să fi avut copii şi fără să-şi fi desemnat succesorul. Senatul şi armata au căzut de acord să înalţe pe tron un ofiţer lipsit de cultură, dar bun soldat, pe ilirul Iustin. El a avut drept ajutor şi sfătuitor pe nepotul său, Iustinian, ilir şi acesta, dar înzestrat cu o solidă cultură clasică. Deşi nu a fost asociat oficial la

domnie decât în 527, se poate considera că Iustinian a cârmuit începând chiar din 518. El avea să moară abia în 565 şi, dată fiind durata acestei domnii, secolul al VI-lea merită să fie numit secolul lui Iustinian.

Contemporanii ne-au lăsat mai multe portrete ale lui Iustinian, nu întotdeauna asemănătoare unele cu celelalte. Dar toţi vorbesc despre excepţionala sa putere de muncă, care îi permitea să se ocupe personal de toate treburile statului şi care i-a adus supranumele de „împăratul cel neadormit”. Era totodată foarte autoritar şi orgolios, ţinea mult la glorie, la fast şi la prestigiul împărăţiei. Era, în sfârşit, bineînţeles, foarte evlavios şi avea, de altfel, o foarte vastă cultură teologică.

Se ştie cât de însemnată a fost participarea la cârmuire a împărătesei Teodora, de care Iustinian era îndrăgostit cu pasiune şi care fusese încoronată odată cu el, în 527. Teodora era fiica unui paznic de urşi de la Hipodrom; fusese cândva dansatoare, actriţă şi o femeie de moravuri, se zice, mai mult decât uşoare. Ajunsă pe tron, ea s-a comportat ireproşabil şi s-a dedicat cu totul măreţei misiuni care-i revenea. Nimic nu o caracterizează mai bine decât cuvintele pe care le-ar fi rostit în ziua în care o teribilă răscoală, numită „Nika”, ameninţa să-l răstoarne de pe tron pe Iustinian. Acesta se pregătea să fugă, când Teodora l-a oprit prin cuvintele adesea citate: „Dacă numai în fugă e mântuirea, refuz să fug. Cei care au purtat coroana nu trebuie să supravieţuiască pierderii ei. Îmi place vechea zicală: cel mai frumos giulgiu este purpura”.

Două i-au fost ideile călăuzitoare, două ţelurile urmărite de Iustinian. Împărat roman, el a vrut să redea Imperiului integritatea şi prosperitatea. Împărat creştin, el a crezut că este corect să impună tuturor o anumită ortodoxie şi să decidă în ultimă instanţă el însuşi care trebuie să fie dogmele şi care organizarea Bisericii. Găsim aici explicaţia întregii politici duse de Iustinian. Întreaga sa politică externă a fost dominată de ideea recuceririi Occidentului, în vreme ce activitatea sa legislativă şi administrativă urmărea să dea Imperiului astfel

reconstituit forma şi strălucirea. Modelul îi era oferit de gloriosul trecut roman. În ce priveşte problemele religioase, Roma nu-i oferea însă soluţii şi Iustinian a şovăit. Personal, el înclina către o înţelegere cu Occidentul şi papalitatea. Dar Teodora, mai clarvăzătoare, poate, şi înţelegând mai bine importanţa provinciilor orientale, pleda pentru o politică favorabilă monofizismului.

I. Politica externă.

Cunoaştem ideea conducătoare a politicii sale externe: refacerea Imperiului roman. Marile etape ale desfăşurării acestei politici sunt net definite. Pentru a dobândi libertatea de mişcare în apus, Iustinian pune capăt grabnic războiului cu perşii. Apoi, el recucereşte Africa de la vandali, Italia de la ostrogoţi, o parte din Spania de la vizigoţi. Chiar dacă nu ajunge să restabilească niciuna dintre vechile frontiere ale Romei, el reuşeşte cel puţin să facă din nou din Mediterana un lac roman. Dar Orientul se trezeşte: alt război cu perşii, apoi năvălirile hunilor şi ale slavilor ameninţă Imperiul. Slăbit, Iustinian nu mai luptă, ci plăteşte tribut. El se limitează să-i ţină pe barbari la distanţă prin abile demersuri diplomatice, dar transformă totodată Imperiul într-o „vastă tabără fortificată" (Ch. Diehl), prin construirea unui sistem bine gândit de fortificaţii.

Cuceriri în Occident. Imperiul roman nu fusese capabil să rezolve nici problema persană, după cum nu o rezolvase nici pe cea germanică. Uriaşul efort al lui Traian fusese zadarnic. Iulian pierise în luptă, iar succesorul său, Iovian, abandonase malul stâng al Tigrului. Campania din anii 527 – 531, condusă de Belizarius, unul dintre cei mai buni generali ai lui Iustinian, n-a avut un rezultat clar. Grăbit să pună capăt înfruntării cu perşii, Iustinian a încheiat, în 532, cu noul rege, Chosroes, în pofida condiţiilor foarte aspre care i s-au impus, o „pace eternă"; era de fapt un armistiţiu şi nu putea să fie altceva. Apoi, Iustinian s-a îndreptat din nou către apus.

Recucerirea Occidentului, dorită de altfel de populaţia romană şi ortodoxă care suporta greu dominaţia

barbarilor arieni, a început prin atacarea regatului vandal al lui Genseric, din Africa. Uzurparea puterii de către Gelimer, în 531, a servit drept pretext pentru declanşarea operaţiunilor. În urma strălucitei campanii a lui Belizarius, începute în 533, Gelimer a fost silit, în 534, să capituleze. Ce-i drept, insurecţiile berberilor aveau să pună sub semnul îndoielii această victorie: succesorul lui Belizarius în Africa, Solomon, a fost învins şi ucis. Dar ordinea a fost definitiv restabilită de Ioan Troglita, în 548. Cu excepţia părţii apusene a Marocului, Africa de nord redevenise romană.

Campania împotriva ostrogoţilor a fost mai dificilă şi mai îndelungată. Ea a început în 536, îndată după victoria din Africa. Pretextul ei a fost asasinarea fiicei lui Teodoric cel Mare, Amalasunta, de către soţul ei, Teodat. La început, au fost înregistrate succese strălucite: Belizarius a cucerit Dalmaţia, Sicilia, Napoli, Roma şi Ravena, capitala ostrogoţilor; în 540, el l-a adus pe regele ostrogot Vitiges, ca prizonier, la Constantinopol, aruncându-l la picioarele lui Iustinian. Dar energica rezistenţă a unui nou rege got, Totila, a impus reluarea luptelor. Lipsit de o armată îndeajuns de puternică, Belizarius a fost înfrânt. Mai norocos, succesorul său, Narses, a dobândit victoria decisivă în 532, după o campanie îndelungată, condusă cu pricepere.

În sfârşit, din 550 până în 554, o serie de intervenţii reuşite împotriva vizigoţilor i-au permis lui Iustinian să recucerească sud-estul Spaniei. Împăratul a luat numeroase măsuri menite să redea teritoriilor recuperate vechea lor organizare, sub forma a doua prefecturi ale pretoriului, Italia şi Africa. El nu şi-a putut realiza însă decât o parte din proiecte. Africa occidentală, trei sferturi din Spania, toată Gallia, împreună cu Provenţa, Noricum şi Rhetia (adică centura de apărare a Italiei) rămâneau în afara controlului său. Teritoriile recucerite erau într-o stare economică jalnică. Forţele militare care le ocupau erau insuficiente. Dincolo de frontiere, barbarii respinşi, nu însă zdrobiţi, rămâneau ameninţători.

Ameninţări în Orient. Aceste rezultate parţiale şi fragile fuseseră dobândite de Imperiu cu preţul unui efort uriaş. E ceea ce s-a văzut foarte bine atunci când Chosroes, profitând de faptul că Iustinian îşi epuiza resursele în Occident, a denunţat pacea „eternă” din 532: multă vreme, în pofida eforturilor lui Belizarius, victoria a rămas de partea perşilor care şi-au croit drum până la Mediterana, devastând Siria (Antiohia a fost distrusă în 540). Iustinian a cumpărat de câteva ori armistiţiul, plătind câte două mii de livre de aur anual. În cele din urmă, în 562, a fost semnată o pace pentru cincizeci de ani: Iustinian se angaja să plătească perşilor un tribut foarte mare şi să nu facă propagandă creştină în ţara lor. Perşii lăsau cel puţin romanilor un teritoriu pentru care se luptaseră multă vreme cu ei, Lazica sau ţara lăzilor (vechea Colchidă), pe ţărmul răsăritean al Pontului Euxin: ei nu mai păstrau aşadar poziţii nici la Mediterana, nici la Marea Neagră, unde prezenţa lor ar fi fost deopotrivă de primejdioasă pentru Bizanţ.

Dar ameninţarea avea să reapară curând pe frontiera danubiană, din partea hunilor şi a slavilor. Hunii îşi făcuseră obiceiul să traverseze periodic Dunărea, răspândindu-se în Tracia, pentru a coborî apoi după pradă în Grecia sau pentru a se îndrepta spre răsărit, până la Constantinopol. Ei au fost întotdeauna aruncaţi, în cele din urmă, dincolo de frontiere, dar aceste expediţii de pradă epuizau provinciile.

Slavii erau încă şi mai neliniştitori. Este posibil ca unele bande de slavi să fi pătruns în Imperiu chiar din vremea lui Anastasius, dar abia sub Iustinian pericolul slav, de aici înainte de nedespărţit de istoria Bizanţului, se manifestă pentru prima dată cu toată gravitatea. Obiectivul urmărit mai mult sau mai puţin conştient de slavi era să dobândească debuşeuri la Mediterana. În acest scop, alegerea lor s-a oprit asupra oraşului Salonic care era, încă din vremea lui Iustinian, pe cale să devină a doua cetate a Imperiului. Aproape în fiecare an, bande de slavi treceau Dunărea şi pătrundeau mai mult sau mai puţin

adânc în teritoriul bizantin. Ele au ajuns, în Grecia, până în Peloponez; în Tracia, până la suburbiile Bizanţului; în vest, până la Adriatica. Au fost şi ele respinse de generalii bizantini întotdeauna, dar niciodată zdrobite: reapăreau şi mai numeroase în anul următor. Epoca lui Iustinian „a pus bazele problemei slave în Balcani" (A. Vasiliev).

Apărarea Imperiului. Cuceriri nedesăvârşite în Occident, penibilă înfrângere în Orient: ar fi fost, evident, o imprudenţă din partea Imperiului să se bizuie numai pe forţa propriei sale armate. Ea cuprindea unităţi excelente (mai ales de cavalerie), nu era însă destul de numeroasă – a fost evaluată la 150.000 de oameni – era lipsită de omogenitate din pricina marelui număr de barbari „federaţi" pe care-i îngloba şi avea, în sfârşit, defectele oricărei armate de mercenari, era lacomă şi nedisciplinată.

Pentru ca să poată pretinde mai puţin efort din partea soldaţilor săi, Iustinian a acoperit întreg Imperiul cu fortificaţii. A fost una dintre înfăptuirile cele mai importante şi mai folositoare ale domniei sale. Ea a stârnit admiraţia şi uimirea istoricului Procopiu care, în tratatul intitulat Despre construcţii, enumera construcţiile militare ale lui Iustinian şi ţine să spună că, fără să le fi văzut cu ochii lui, nimeni n-ar putea crede că sunt datorate unui singur om. Iustinian a dispus să fie reparate sau construite în toate provinciile sute de lucrări, de la fortăreţe la simple castele. Ele erau, fără îndoială, mai apropiate una de alta în zona de graniţă, dar se înlănţuiau până departe, în inima teritoriului, formând mai multe linii de apărare: fiecare punct strategic era apărat, fiecare oraş de oarecare importanţă protejat. Iar bandele de barbari, chiar dacă puteau să devasteze ogoarele, erau nevoite să ocolească aceste fortăreţe pe care nu se pricepeau să le ia cu asalt şi, prin urmare, nu puteau să se menţină în ţară.

Iscusita diplomaţie bizantină, numită pe bună dreptate, „ştiinţa guvernării barbarilor" completa această savantă organizare. Ea exploata fireasca vanitate a barbarilor şi prestigiul de care Imperiul şi împăratul se bucurau pe lângă ei, acordându-le cu generozitate şefilor

lor, primiţi cu mare pompă la curtea din Bizanţ, titluri onorifice şi comandamente militare. Diplomaţia înlesnea astfel evanghelizarea ţărilor barbare, unde influenţa Bizanţului pătrundea odată cu creştinismul: misiunile au fost numeroase, de pe ţărmurile septentrionale ale Mării Negre până în Abisinia şi, în genere, eficace. În sfârşit, din motive diplomatice, erau distribuite fără zgârcenie subsidii şi tribute.

Acest din urmă procedeu punea în lumină slăbiciunea celorlalte. Procopiu scria că este o nechibzuinţă să fie ruinată vistieria prin plata de indemnizaţii al căror efect era doar acela de a trezi în cei care le primeau pofta de a dobândi altele. Dar aceasta era consecinţa inevitabilă a erorii iniţiale comise de Iustinian. În Occident, el îşi epuizase forţele de dragul unor rezultate iluzorii, prea scump plătite prin acea politică de defensivă pentru care Imperiul, cuprins de nelinişte, a trebuit să opteze în Orient.

II. Opera internă.

Opera legislativă. Iustinian a vrut să redea Imperiului, pe care credea că l-a reconstituit în chip durabil, ordinea, prosperitatea, buna gestiune din zilele fericite ale Romei de odinioară. Măsurile la care a recurs în acest scop pot fi grupate în două categorii principale: măsuri legislative şi măsuri vizând reformarea administraţiei.

Roma întemeiase ştiinţa dreptului. Cu ajutorul ei, statul îşi dobândise ordinea şi unitatea, împăratul justificarea puterii absolute de care dispunea. Iustinian a înţeles importanţa acestei moşteniri, rolul pe care ea putea să-l mai joace, necesitatea de a o salvgarda. Datorită faptului că a avut această corectă înţelegere a lucrurilor, ca şi destulă voinţă pentru a-şi duce la capăt misiunea asumată, că a ştiut să-şi găsească colaboratorii capabili să-i realizeze ideile, legislaţia lui Iustinian a devenit componenta cea mai vestită şi mai vrednică, într-adevăr, de preţuire a operei sale.

Corpus juris civilis, cum va fi numit mai târziu, este

alcătuit din patru părţi: Codul lui Iustinian propriu-zis, culegerea tuturor constituţiilor imperiale de la Hadrian până în anul 534; Digestele sau Pandectele, sinteza operei marilor jurisconsulţi şi rezumatul întregii jurisprudenţe romane; Institutele, manual practic de drept pentru uzul studenţilor; în sfârşit, Novellele, cele 154 de constituţii publicate de Iustinian după 534. Fapt vrednic de luare aminte, Codul, Pandectele şi Institutele sunt scrise în limba latină, în vreme ce majoritatea Novellelor au fost date publicităţii în greacă, pentru ca, după spusa lui Iustinian însuşi, să fie înţelese de toţi: această mărturisire trebuie să-l fi costat mult pe împărat, care nu iubea deloc elenismul şi nu folosea greaca decât silit de împrejurări, fără plăcere.

Nu vom stărui niciodată îndeajuns asupra importanţei acestei opere: pentru Bizanţ mai întâi, care îşi însuşea, pe această cale, tot ce era mai solid din civilizaţia romană; dar şi pentru istoria omenirii, căci din legislaţia lui Iustinian, adoptată adesea fără modificări şi aflată şi azi la baza dreptului civil modern a învăţat din nou Occidentul, începând din secolul al XII-lea, principiile vieţii sociale şi ale funcţionării statului. În acest moment, datorită păzitorului său inteligent care a fost Bizanţul, „dreptul roman a refăcut şi unificat încă o dată lumea întreagă” (1. Pbkrovskij, citat de A. Vasiliev).

Reforma administrativă. În sensul strict al cuvântului, reforma administrativă a lui Iustinian este cuprinsă în cele două ordonanţe din anul 535, prin care împăratul dădea funcţionarilor săi instrucţiuni cu caracter general. Într-un sens mai larg, este vorba de ansamblul măsurilor luate de Iustinian pentru ameliorarea vieţii interne a Imperiului.

Cumplita răscoală care a izbucnit la Constantinopol în 532 şi care a primit, din pricina lozincii sub care s-a desfăşurat, numele de răscoala Nika (acest cuvânt grecesc înseamnă „victorie” sau „învinge!”) îi dovedea îndeajuns de convingător lui Iustinian că era nevoie de o reformă, că nemulţumirea populară împotriva funcţionarilor şi, în genere, a politicii împăratului era mare. Răscoala a fost

declanşată spontan de poporul organizat, ca în toate celelalte oraşe mari, pe grupări sau deme (principalele emu albaştrii şi verzii), forme de supravieţuire a partidelor politice. Manifestaţiile din Hipodrom erau singurul mijloc de exprimare de care dispunea opinia publică, ele erau, de altfel, oarecum instituţionalizate: atunci când dorea să vorbească poporului, împăratul făcea acest lucru în circ, de la înălţimea lojii sale şi istoricii ne-au transmis unele dialoguri foarte ciudate care au avut loc, în împrejurări grave, între purtătorul de cuvânt al împăratului şi facţiuni. Răscoala din 532 a izbucnit în circ şi a cuprins apoi întreg oraşul, unde a agitat spiritele vreme de şase zile, provocând jafuri şi incendii. Făgăduiala că Tribonian şi Ioan Capadocianul, doi miniştri detestaţi din pricina asprimii cu care acţionau în îndeplinirea îndatoririlor lor administrative, vor fi destituiţi nu a fost de ajuns pentru potolirea răscoalei. A fost nevoie ca Belizarius să ajungă să-i închidă pe răsculaţi în Hipodrom, unde a ucis pe puţin treizeci de mii. Masacrul a pus capăt revoltei, dar Iustinian a înţeles lecţia.

Cele două novelle din 535, completate în anii următori cu măsuri speciale, au avut drept scop reformarea aparatului funcţionăresc: suprimarea posturilor inutile, suprimarea venalităţii funcţiilor, sporirea salariilor, obligaţia depunerii jurământului la intrarea în funcţie, crearea unor agenţi speciali, numiţi „iustinieni”, care cumulau puteri civile şi militare: sunt tot atâtea măsuri menite să-i facă pe funcţionari mai independenţi de cei pe care-i administrau şi, totodată, mai dependenţi de puterea centrală. Iustinian adăuga la toate acestea însufleţite îndemnuri la echitate, onestitate, bunăvoinţă, adresate justiţiei (el întreprindea de altfel, simultan, reforma administraţiei judiciare).

Alte măsuri sunt, poate, şi mai semnificative: e vorba de cele prin care Iustinian a încercat să curme abuzurile marilor proprietari funciari. El îşi dădea seama cât de ostilă îi era această nobilime agrariană, mândră de privilegiile ei, independentă faţă de puterea centrală.

Lovind în această clasă, el lovea pe cei mai primejdioşi duşmani ai clasei mijlocii, pe cei mai răi contribuabili, pe cei care reprezentau, într-un cuvânt, pericolul cel mai grav pentru prosperitatea statului.

Iustinian proceda corect atunci când lua măsuri împotriva funcţionarilor abuzivi şi a seniorilor rebeli. Care a fost însă rezultatul eforturilor sale? Un eşec, de care era responsabil în primul rând împăratul, silit de nevoia permanentă şi din zi în zi mai mare de bani să devină el însuşi un exemplu negativ, de rău administrator, să-şi încalce propriile legi. Cheltuielile de război şi pentru marile sale şantiere de construcţii făcute de Iustinian erau uriaşe: fiecare ordonanţă în favoarea contribuabilului copleşit de fisc era urmată de o alta care recomanda agenţilor fiscului să procure, prin orice mijloace, cât mai mult aur cu putinţă. Iustinian a vândut funcţii, a creat taxe şi impozite noi, a alterat moneda; el a obligat funcţionarii să răspundă personal de încasarea impozitelor, deschizând astfel drumul tuturor exceselor, atât de sever condamnate cândva. Funcţionarul a redevenit un perceptor nemilos ori necinstit, iar contribuabilul, pentru ca să scape de acest flagel, a intrat în clientela marilor seniori pe care Iustinian dorise să-i doboare.

Politica religioasă. Concepţia sa „romană” despre Imperiu, politica sa occidentală îl împingeau în chip firesc pe Iustinian către o înţelegere cu papalitatea. Acest lucru a putut fi văzut de la suirea pe tron a lui Iustin, în 518: sub influenţa lui Iustinian, împăratul s-a împăcat cu Roma şi a pus capăt schismei lui Acacius, acceptând condiţiile formulate de papă şi ştergând din rugăciunile Bisericii numele lui Acacius şi ale succesorilor săi, ca şi pe ale celor doi împăraţi cu tendinţe monofizite, Zenon şi Anastasius. În primii ani ai cârmuirii sale personale, în 327 şi 528, Iustinian a edictat ordonanţele cele mai severe împotriva ereticilor, pe care i-a pus, într-un fel, în afara legii, iar în 529 el a poruncit închiderea Universităţii din Atena, ultimul refugiu al păgânismului. Cuceririle în Occident au fost urmate de persecuţii împotriva arienilor şi de

numeroase mărturii de respect faţă de papalitate.

Cu toate acestea, Teodora nu era câtuşi de puţin fascinată de mirajul Occidentului, ca împăratul: ea ştia că Imperiul rămâne înainte de toate oriental şi că provinciile din Orient erau izvoarele forţei sale. Iar aceste provincii, Egiptul şi Siria mai ales, cele mai bogate adică, erau fără nicio ezitare de partea monoteismului. Atât din motive politice, cât şi din convingere, Teodora a fost toată viaţa avocatul monofiziţilor. Lămurit de ea, Iustinian a luat măsuri de toleranţă faţă de aceştia, le-a primit reprezentanţii la Constantinopol şi a permis ca tronul patriarhal să fie ocupat, în 535, de Antim, un episcop câştigat de monofizism. Riposta papei Agapit nu s-a lăsat aşteptată: el l-a depus pe Antim, a convins sinodul din Constantinopol să arunce, în 536, anatema asupra monofiziţilor şi l-a determinat pe Iustinian să devină executorul acestor hotărâri. O teribilă persecuţie s-a abătut asupra monofiziţilor până în Egipt.

Teodora şi-a luat revanşa. În pofida execuţiilor şi a măsurilor celor mai severe, erezia rămânea vie, şefii ei se aflau la Constantinopol, adăpostiţi chiar în palatul împărătesei. În urma unei înflăcărate acţiuni de propagandă, asupra căreia împăratul a închis ochii, comunităţile dispersate ale monofiziţilor s-au reconstituit în tot Orientul. Iustinian a mers până acolo încât a făcut să fie condamnate, în 543, la sinodul zis al celor Trei Capitole, texte aprobate de sinodul din Calcedon, ajungând să arunce astfel umbra îndoielii asupra autorităţii acestuia. Şi pentru a obţine, fie prin bună înţelegere, fie prin constrângere, acordul papei Vigiliu, el a poruncit ca acesta să fie ridicat de la Roma şi adus la Constantinopol, unde, alternând rugăminţile cu ameninţările, a obţinut din partea lui o declaraţie de confirmare a deciziilor sinodului celor Trei Capitole.

Se părea că monofiziţii au triumfat, dar chiar în acelaşi an, 548, a murit Teodora. Întreg Occidentul protesta împotriva slăbiciunii papei şi el însuşi a revenit asupra declaraţiei făcute, Iustinian a recurs la violenţă faţă

de Vigiliu, a determinat condamnarea de către un nou sinod a textelor mai înainte condamnate de cele Trei Capitole şi a pretins să fie aplicate cu forţa aceste decizii: fără să fi satisfăcut, în Orient, exigenţele monofiziţilor, împăratul a reuşit doar să provoace, în Occident, o schismă între cei care i-au îmbrăţişat părerile şi cei care le-au rămas potrivnici.

Eşecul era total, iar principala lui cauză era, şi de această dată, tot politica occidentală. Această politică lăsase Imperiul slăbit înaintea inamicului care ataca Orientul. Ea provocase eşecul reformei administrative, epuizând finanţele. Şi tot din pricina ei se pierdea acum ultima ocazie de a da Orientului creştin acea unitate religioasă de care el avea să aibă atât de mare nevoie peste un veac, când urma să se confrunte cu invazia arabă.

Viaţa economică. Nu voi spune despre viaţa economică decât câteva cuvinte semnalându-i aspectele noi. Unul dintre cele mai importante – şi este vorba de un fapt important şi din punct de vedere social – este dezvoltarea considerabilă a monahismului, pe care Iustinian şi Teodora l-au favorizat din plin, din admiraţie sinceră faţă de pustnicii din Egipt şi Palestina. Se constituie acum o realitate ce avea să rămână o trăsătură permanentă a statului bizantin şi încep să apară şi primejdiile pe care ea le implică. Călugării dobândesc prea multă libertate, prea multă importanţă în viaţa politică şi chiar la curte. Mult prea numeroşi, ei înseamnă tot atâţia recruţi neincorporabili în armată. Dar, mai cu seamă, ei adună, prin danii, bunuri considerabile, care mult prea adesea sunt scutite de impozitare.

Pământul tinde să treacă în stăpânirea călugărilor şi se constituie astfel o nouă categorie de bunuri privilegiate pe lângă cea a marilor domenii senioriale.

Numărul mare şi importanţa marilor lucrări de construcţie constituie o altă trăsătură a economiei din vremea domniei lui Iustinian, cel puţin în primii ani ai acesteia: drumuri, poduri, fortificaţii, apeducte, biserici umplu întreg Imperiul şi, pentru o vreme, cu preţul unor

cheltuieli uriaşe, se creează impresia de mare prosperitate. Apoi criza financiară retează acest elan şi povara impozitelor apasă din nou populaţia.

Cât despre marele comerţ, este sigur că el a stimulat în chip remarcabil activitatea câtorva centre privilegiate, precum Constantinopolul, prin care se făceau schimburile între Orient şi Occident. Dar adevărata problemă a Imperiului era aceea a relaţiilor cu Extremul Orient: era vorba de procurarea produselor Indiei şi ale Chinei (în primul rând a mătăsii), care erau aduse fie pe uscat până la Sogdiana, fie pe mare până în Ceylon, de unde erau preluate de perşi şi transportate până la frontiera bizantină. Iustinian s-a străduit să scape de oneroasa şi supărătoarea mijlocire a perşilor; el a încercat să găsească o cale care să ocolească Persia pe la nord, prin Marea Caspică şi Marea Neagră, dar nu a izbutit. A încercat pe la sud, însărcinând populaţiile creştinate din Yemen şi Abisinia să ajungă direct în India şi China: a eşuat din nou şi Imperiul nu s-a putut emancipa de sub tutela economică a Persiei.

Civilizaţia epocii lui Iustinian. Este oare opera legislativă a lui Iustinian singura capabilă să pledeze în faţa posterităţii cauza unui împărat care a primit totuşi epitetul „cel Mare”? Ar fi nedrept să uităm că Iustinian a avut conştiinţa a ce înseamnă măreţie imperială în sensul deplin al cuvântului şi că acţiunea sa asupra epocii în care a trăit a fost îndeajuns de profundă pentru ca să-i lege pe bună dreptate numele de civilizaţia secolului al VI-lea, una dintre cele mai strălucite din istoria Bizanţului. Personalitatea puternică, acţiunea directă a împăratului se regăsesc nu numai în toate manifestările vieţii spirituale, ci şi în seria de admirabile monumente care ni s-au păstrat aproape pretutindeni pe teritoriul Imperiului. Nu mă voi opri decât asupra a două exemple.

La Ravena, va fi suficient să menţionăm bisericile San-Vitale şi San-Apollinario, unde sunt păstrate cele mai frumoase mozaicuri din secolul al VI-lea. Toată majestatea şi toată strălucirea curţii imperiale din vremea lui Iustinian

prind viaţă în faţa ochilor noştri datorită magnificelor compoziţii de la San-Vitale, care-i reprezintă pe împărat şi pe împărăteasă înconjuraţi de înaltele personaje de la curte.

La Constantinopol, creaţiile lui Iustinian au fost numeroase, dar una dintre ele a supravieţuit aproape intactă până în zilele noastre şi a devenit simbolul acestei domnii: Sfânta Sofia. Bazilica primitivă, a lui Constantin, fusese distrusă în 532, în cursul răscoalei Nika. Iustinian a hotărât, reconstruind-o, să-i dea proporţii şi o măreţie până atunci niciodată atinse şi să facă din noua biserică un soi de catedrală a Imperiului. A făcut apel la doi arhitecţi din Asia Mică, Anthemius din Trales şi Isidor din Milet: ei au izbutit să ridice, pe un plan derivat din acela al bazilicii, o cupolă care nu măsoară mai puţin de 31 m în diametru şi care se înalţă la 50 m. deasupra pământului, împăratul a consacrat sume uriaşe decoraţiei, sculpturilor, pavimentelor şi placajelor de marmoră, mozaicurilor. Se spune că, în ziua inaugurării solemne, la 25 decembrie 537, care marchează într-un fel apogeul domniei sale, Iustinian, intrând în noua biserică, a fost cuprins de entuziasm şi a strigat, făcând aluzie la marele Templu din Ierusalim: „Te-am învins, Solomoane!”. De-a lungul întregului ev mediu, bazilica a fost evocată sub numele de Marea Biserică, suficient pentru a o deosebi de toate celelalte. Ea este capodopera şi, totodată, sinteza acelei arte imperiale care ajunge la desăvârşire în secolul al VI-lea şi care conciliază armonic elementele împrumutate de la Roma, din Grecia, din Orient cu creştinismul. Dacă Iustinian s-a înşelat adesea, dacă, într-un anumit sens, întreaga sa domnie nu a fost decât o îndelungată stăruinţă în greşita înţelegere a menirii Imperiului, trebuie să recunoaştem totuşi că nu i-a lipsit măreţia: civilizaţia propriu-zis bizantină începe odată cu domnia lui Iustinian.

Succesorii lui Iustinian. Iustinian a murit în 565, iar administraţia sa, mereu în căutare de resurse financiare, fusese atât de împovărătoare, lehamitea şi mizeria populaţiei atât de mari, încât moartea lui a fost

întâmpinată cu un sentiment de uşurare. Perioada care urmează şi în care s-au succedat pe tron Iustin al II-lea (565 – 578), Tiberiu (578 – 582), Mauriciu (582602) şi Phokas (602 – 610), dă la iveală cu brutalitate tot ce era artificial şi excesiv în opera lui Iustinian.

Pe plan extern, se renunţă la politica occidentală a lui Iustinian, iar Italia cade, cucerită aproape în întregime de un nou popor, lombarzii: Roma, abandonată, nu mai primeşte ajutor decât din partea energicului papa Grigore cel Mare. Pentru a salva ce mai putea fi salvat, Mauriciu a creat, în Italia, exarhatul Ravenei, în Africa, exarhatul Cartaginei, unde puterile civile şi militare au fost concentrate în mâinile aceluiaşi personaj, exarhul.

În Orient, războiul reîncepe la frontiera persană şi la cea danubiană. Războiul împotriva perşilor, dezastruos pentru Imperiu sub Iustin, se încheie sub Mauriciu printr-un tratat avantajos pentru Bizanţ: dar el va reizbucni sub Phokas. Cât despre frontiera Dunării, ea a fost necontenit violată de bandele slavilor, sprijinite de o populaţie de origine, pare-se, turcă, avarii. Slavii au atacat fără succes Salonicul, dar au devastat întreaga ţară şi au coborât până în Peloponez: unii dintre ei s-au stabilit, fără îndoială, acolo, ceea ce a făcut posibilă mult mai târziu formularea celebrei teorii exagerate a lui Fallmerayer, potrivit căreia întreaga Grecie ar fi fost „slavizată” la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea.

Administraţia internă rămâne dominată de problema financiară, pe care niciun împărat nu a putut să o rezolve. Moartea lui Iustinian fusese urmată, pe de altă parte, de o violentă reacţie împotriva absolutismului imperial atât la Constantinopol, unde facţiunile iscau tulburări în tot oraşul, cât şi în provincii, unde nobilimea funciară se agita. Pe plan religios, un conflict semnificativ a izbucnit brusc între papa Grigore cel Mare şi patriarhul Constantinopolului, Ioan Postitorul, când acesta din urmă a pretins să i se recunoască titlul de patriarh ecumenic. Toate acestea s-au terminat prin domnia scandaloasă a lui Phokas, ofiţer subaltern, înălţat pe tron de valul unei

răscoale a poporului şi a soldaţilor. Phokas a domnit ca un tiran sângeros şi incapabil: el n-a putut împiedica armatele persane să ajungă în preajma Constantinopolului. În 610, când fiul exarhului Cartaginei, Heraclius, însoţit de o mică flotă, şi-a făcut apariţia sub zidurile capitalei, acelaşi popor care pusese coroana imperială pe capul lui Phokas l-a ucis şi i-a încredinţat tronul lui Heraclius.

Capitolul IV.

Dinastia lui Heraclius şi sfârşitul Imperiului roman (610

Caracterizare generală. Urcat pe tron în

610, Heraclius a domnit până în Succesorii săi au cârmuit Imperiul până în 717, Dintre aceştia, numai doi sau trei merită să fie amintiţi fie pentru durata domniei lor, fie pentru importanţa înfăptuirilor lor: Constant al II-lea (642 – 668), Constantin al IV-lea (668 – 685) şi Iustinian al II-lea Rhinotmetul („Nas Tăiat”) (685 – 695 şi 705 – 711).

„În istoria Bizanţului, secolul al VII-lea este una dintre perioadele cele mai întunecate. Este o epocă de gravă criză, un moment decisiv când pare a fi pusă în joc însăşi existenţa Imperiului” (Ch. Diehl). Iar cel mai recent istoric al statului bizantin, G. Ostrogorsky, atribuie epocii lui Heraclius o importanţă excepţională: el consideră că această domnie marchează începutul istoriei propriu-zis bizantine, afirmând că până la ea Imperiul mai poate fi numit încă roman.

Aceste păreri sunt îndreptăţite. În secolul al VII-lea, civilizaţia bizantină trece printr-o adevărată eclipsă: nu mai există scriitori, istorici, mari monumente; pretutindeni domneşte frica şi superstiţia cea mai grosolană. Toate acestea nu erau, totuşi, semnele unei iremediabile decăderi, ci numai ale unei crize profunde care avea să transforme înfăţişarea Imperiului. Ea îşi are originea în dezbinarea care a opus Occidentul Orientului, iar în Orient, ţările ortodoxe provinciilor monofizite. Istovitorul efort al lui Iustinian de a reînvia „romanitatea” a eşuat, iar proasta orientare a ambiţiilor sale a fost plătită, în secolul următor, prin cucerirea celor mai bogate provincii din

Orient de către arabi şi prin instalarea durabilă a slavilor şi formarea unui stat bulgar în Peninsula Balcanică, în consecinţă, din toate punctele de vedere – geografic, etnic, economic, religios, administrativ – Imperiul suferă o transformare hotărâtoare: nu mai este vorba de un Imperiu roman, ci de un Imperiu grecesc de răsărit. El s-a adaptat noilor împrejurări şi a supravieţuit, într-o formă neîndoielnic mai redusă, dar mult mai omogenă, mai adecvată forţelor sale reale şi care-i permitea să lupte cu mai multe şanse de succes împotriva inamicilor din jur. Este forma în care Imperiul va dăinui până în secolul al XV-lea.

Decăderea Persiei. Imperiul roman şi Imperiul persan fuseseră până atunci cele două mari puteri ale lumii: cel dintâi câştigă la început o strălucită victorie asupra celuilalt, pentru a fi apoi învins, la rândul lui, de arabi.

În primii ani ai domniei lui Heraclius, perşii erau mai ameninţători decât oricând şi cuceririle lor efemere le prefigurează într-un fel pe cele înfăptuite curând după aceea de arabi: în 612, perşii ajung la Antiohia; în 614, la Ierusalim, unde pun mâna pe cele mai preţioase relicve, în primul rând pe Crucea lui Hristos; în 618 sau 619, ei ajung la Alexandria. Ajutat de energicul patriarh al Constantinopolului, Sergius, care-i pune la dispoziţie averile Bisericii, Heraclius organizează o armată în Asia Mică şi, în 622, preia ofensiva. O campanie strălucită, în care cronicari occidentali vor vedea, mai târziu, un fel de prefigurare a cruciadei, îl duce în Armenia, în 625, la Ninive, în 627, în inima Persiei, în 628, anul morţii lui Chosroes al II-lea. Heraclius dictează condiţiile păcii, impunând perşilor să restituie tot ceea ce cuceriseră. Împăratul este primit în triumf la Constantinopol, în 629, el readuce apoi la Ierusalim relicva despre care se spune că ar fi a Sfintei Cruci.

În urma unui proces de decădere internă, mai curând decât a victoriilor bizantine, Persia intră atunci într-o perioadă de declin, precipitată ulterior de cuceririle arabe şi din care nu se va mai redresa. Tot atunci, Heraclius

preia oficial titlul de basileus, prin care era desemnat până la el, oficios, în limba greacă, regele Persiei.

Statornicirea slavilor în Grecia. În timpul campaniei împotriva Persiei, în 626, avarii asediaseră Constantinopolul: zidurile au rezistat, avarii au fost nevoiţi să se retragă. Acest succes a fost atribuit de bizantini protecţiei Sfintei Fecioare, al cărei sanctuar din suburbia Vlacherne rămăsese intact în mijlocul devastărilor. Se pare că acest succes a provocat restrângerea şi, apoi, decăderea Imperiului avarilor şi, pe cale de consecinţă, noi deplasări ale popoarelor slave, care făceau de multă vreme presiuni asupra barierei Balcanilor. În nord-vestul Peninsulei Balcanice s-au aşezat croaţii şi sârbii, care s-au extins de aici în tot Illyricul: ei s-au creştinat şi au fost multă vreme vasali relativ credincioşi ai Imperiului. Dar triburi slave din ce în ce mai numeroase au pătruns la sud de Dunăre, în Moesia, în Tracia, în Macedonia: Salonicul, de mai multe ori ameninţat, a fost asediat în 617 şi 619 şi, ca şi altă dată, salvarea oraşului era atribuită şi acum intervenţiei patronului lui, sfântul Dumitru. Penetraţia slavă capătă acum forme noi: nu mai este vorba de simple raiduri, ci de statornicirea pe teritoriul grecesc a unor triburi întregi, care alcătuiesc „Sclavinii” şi slavizează ţinutul pe care, de altminteri, îl şi repopulează. Asemenea Sclavinii au existat în număr deosebit de mare în Macedonia, în împrejurimile Salonicului; au existat însă şi în Epir, în Tesalia, în Grecia centrală şi în Peloponez, ba chiar şi în insulele pe care slavii au ajuns cu bărcile lor, scobite într-un singur trunchi de arbore şi denumite monoxyle. Relaţiile dintre Imperiu şi aceste triburi invadatoare şi nedisciplinate au fost multă vreme încordate: Constant al II-lea, Iustinian al II-lea au condus împotriva lor expediţii militare. S-au stabilit apoi relaţii ceva mai prieteneşti. În Macedonia, slavii au rămas elementul dominant, iar Imperiul a trebuit să se împace cu prezenţa lor, mărginindu-se la menţinerea unui drept de suzeranitate în raport cu ei. În restul Greciei, se pare că, treptat, slavii au fost elenizaţi. Nu e mai puţin adevărat că

statornicirea slavilor în Peninsula Balcanică i-a modificat profund configuraţia etnică.

Începuturile Bulgariei. Mult mai ameninţătoare pentru viitor a fost, către sfârşitul secolului al VII-lea, constituirea unui stat bulgar între Dunăre şi Haemus. Vechii bulgari erau o populaţie de origine fino-ugrică care, începând din secolul ai VI-lea, îşi manifestase prezenţa în regiunile dunărene. În secolul al VII-lea, bulgarii au traversat gurile Dunării şi s-au aşezat în Dobrogea actuală. În 679, Constantin al IV-lea a întreprins o campanie împotriva noilor veniţi: el a fost înfrânt şi s-a angajat printr-un tratat să le plătească tribut şi să le lase în stăpânire teritorii din sudul Dunării inferioare. Pornind de aici, bulgarii s-au extins progresiv, în detrimentul triburilor slave care-i precedaseră în aceste regiuni. Ulterior, bulgarii, inferiori din punct de vedere numeric, se slavizează, uitându-şi limba maternă, în vreme ce slavii, până atunci foarte dispersaţi, se supun puternicei organizări politice impuse lor de bulgari. Rezultatul a fost constituirea, în nordul Traciei, a unui stat, în curând redutabil, care va juca în secolele următoare un rol pe cât de important, pe atât de funest în viaţa Imperiului bizantin. Trebuie consemnată aici importanţa faptului că Imperiul abandona, de fapt, vechea frontieră a Dunării, care-l apărase atât de multă vreme şi se replia pe munţii din nordul Traciei.

Cuceririle arabe. Dar marele eveniment din secolul al VII-lea – şi nu numai pentru Imperiul bizantin, care n-a fost decât principala sa victimă – este cucerirea arabă.

Nu este locul să expunem aici originile Islamului şi nici să explicăm măcar rapiditatea cu care şi-a înfăptuit cuceririle. Au fost invocate uneori în acest ultim scop atât energia disperată pe care o dădea arabilor însăşi sărăcia şi mizeria lor, cât şi combativitatea pe care le-o insufla fanatismul lor religios: insuficienţa numerică şi, mai ales, calitativă, a armatei bizantine, pe de o parte, slăbiciunea administraţiei bizantine în provincii, pe de alta, au fost însă factori cauzali mult mai importanţi. Dar factorul

decisiv a fost stângăcia cu care Bizanţul şi-a condus politica religioasă, în special faţă de monofiziţi, combătuţi în continuare de succesorii lui Iustinian. Tentativele de unire făcute de Heraclius şi noua doctrină elaborată de el tocmai pentru a arunca o punte de apropiere între ortodoxie şi monofizism, anume monothelismul (potrivit lui, i se atribuiau lui Hristos o singură voinţă, dar două naturi), au eşuat complet: cei doi adversari au respins cu egală indignare monothelismul. Nu mai era desigur posibilă niciun fel de înţelegere, iar provinciile monofizite, Egiptul, Siria, Palestina, ajunseseră să-şi dorească desprinderea de Bizanţ şi să prefere dominaţia arabilor, al căror spirit tolerant era cunoscut.

Arabii i-au răpit lui Heraclius, în ultimii ani de domnie, provinciile pe care le recucerise de la perşi: în 634, ei cuceresc Bosra; în 635, Damascul; în 636, bizantinii suferă, în bătălia de la Yarmouk, o dezastruoasă înfrângere, în urma căreia ei pierd definit Siria. În 637 sau 638, arabii cuceresc Ierusalimul, iar Palestina cade; în 639, ei înaintează până în Mesopotamia; în 641 sau 642, cuceresc Alexandria şi pun stăpânire pe Egipt. Vine apoi rândul Cyrenaicii şi al Tripolitaniei, al Ciprului şi al insulei Rhodos. În sfârşit, arabii atacă Constantinopolul.

Atacurile arabe pe uscat şi pe mare împotriva Constantinopolului s-au repetat vreme de cinci ani la rând, din 673 până în 677. Constantin al IV-lea le-a rezistat cu dârzenie şi se pare că una dintre principalele explicaţii ale succesului său a fost folosirea focului grecesc. În 677, flota arabă părăsea Constantinopolul, dar pe când se îndrepta înapoi spre Siria, ea a fost surprinsă de o puternică furtună în largul coastei meridionale a Asiei Mici, iar pagubele pe care le-a suferit s-au transformat în dezastru în urma intervenţiei flotei bizantine. Arabii erau blocaţi simultan pe uscat: ei au semnat pacea cu Imperiul.

Victoria părea mare şi, într-adevăr, rezistenţa încununată de succes a lui Constantin al IV-lea, care a oprit înaintarea uluitoare a arabilor, avea să aibă importante consecinţe. În acelaşi timp însă, o parte din

Asia Mică, Siria, Palestina, Egiptul, o parte din Africa de nord rămâneau în mâinile arabilor, iar ameninţarea pe care ei o reprezentau pentru Occident devenea tot mai gravă: între 693 şi 698, întreaga Africă bizantină, cu Cartagina, a trecut în stăpânirea musulmanilor.

Themele şi militarizarea Imperiului. Aceste evenimente erau cele mai grave care răscoliseră vreodată lumea veche după cucerirea romană, dacă nu chiar după cuceririle lui Alexandru. Repercusiunile lor asupra organizării interne a Imperiului bizantin au fost uriaşe şi au atins toate domeniile. În primul rând, ele au precipitat evoluţia Imperiului către un nou regim administrativ, acela al themelor.

Am văzut mai sus că separarea puterilor civile şi militare fusese, vreme de câteva secole, un principiu al administraţiei romane: regimul themelor se bazează, dimpotrivă, pe concentrarea acestor puteri în aceleaşi mâini. La o asemenea măsură statele recurg numai atunci când sunt grav ameninţate. Se poate spune că Persia a adoptat-o în secolul al VI-lea şi că Imperiul bizantin i-a urmat pilda. În orice caz, noua organizare nu a fost creată dintr-odată, ci a fost aplicată progresiv în provincii, pe măsură ce acestea ajungeau să fie ameninţate. Încă din vremea domniei lui Iustinian, anumite regiuni fuseseră puse sub autoritatea unui „pretor iustinian” sau „comite iustinian” care concentrau în mâinile lor toate puterile. În vremea succesorilor lui Iustinian, în Occidentul ameninţat de lombarzi şi mauri sunt create două exarhate, al Ravenei şi al Cartaginei, unde întreaga autoritate aparţine de fapt exarhului şi ducilor. În secolul al VII-lea, sistemul se dezvoltă şi capătă curând un nume nou: cuvântul grecesc thema, care desemna iniţial un corp de armată, sfârşeşte prin a desemna circumscripţia în care era cantonată această unitate; iar atunci când, într-o asemenea circumscripţie, toate puterile s-au concentrat în mâinile unui militar – în speţă, ale unui general, ale unui strateg – thema va deveni treptat, în locul eparhiei, subdiviziunea administrativă a Imperiului.

Themele s-au constituit pe măsura nevoilor. Thema Armenilor, poate cea dintâi care să constituit şi thema Anatolienilor, creată ceva mai târziu, erau menite să protejeze Asia Mică împotriva primejdiei arabe; au urmat apoi thema Opsikion destinată protejării capitalei însăşi; thema Mării, care răspundea ameninţării noii flote arabe; thema Traciei, contra bulgarilor; thema Helladei sau a Helladicilor, născută din nevoia domolirii slavilor din Grecia; thema Siciliei, creată în vederea luptei împotriva ameninţării arabe asupra Occidentului. Se vede limpede cum noua organizare, care nu se va încheia decât în secolul al VIII-lea şi care a modificat profund administraţia provincială şi subdiviziunile Imperiului, urmează fidel traiectoria factorilor de pericol extern.

Transformarea generală a Imperiului. Instituirea themelor nu este totuşi decât una dintre acele schimbări profunde în urma cărora, în secolele VII-VIII, Imperiul capătă o înfăţişare cu totul nouă.

Din punct de vedere geografic, mai întâi: Imperiul nu mai are în Occident decât câteva posesiuni şi acestea aproape desprinse de el şi nu tocmai leale; în Orient, el este redus la Asia Mică şi Grecia. Dacă mai supravieţuieşte încă, ideea romană devine şi mai utopică în urma pierderilor suferite în Occident; e singurul lor efect. Pentru a ne da însă seama pe deplin de importanţa loviturii primite de Imperiu în Orient, este destul să reamintim rolul jucat de secole de Siria şi de Egipt: Beirut, Antiohia, Alexandria fuseseră porturile cele mai prospere ale Mediteranei orientale; industriile din Siria erau cele mai active; după ce fusese grânarul Romei, Egiptul devenise grânarul Bizanţului. Pe măsura importanţei lor economice era şi aportul acestor două provincii la civilizaţia bizantină, contribuţia lor la dezvoltarea literaturii, artei, teologiei, căci elenismul bizantin fusese vreme îndelungată mai mult sirian şi alexandrin decât asiatic. Bizanţul pierdea partea cea mai bună din patrimoniul său.

S-a creat, din această cauză, un brusc dezechilibru, agravat şi de faptul că Grecia suferea, în acelaşi moment, o

masivă slavizare, care-i transforma caracterul. Astfel încât, începând din secolul al VII-lea, Imperiul bizantin se identifică aproximativ cu Asia Mică. Dinastia lui Heraclius era şi ea, probabil, de origine armeană, iar în secolele următoare împăraţii de origine asiatică vor fi din ce în ce mai numeroşi. Este interesant, de asemenea, că Heraclius a modificat în acelaşi sens recrutarea armatei. S-a atras atenţia asupra locului excesiv de important deţinut înainte de el în armată de recruţii proveniţi din rândurile barbarilor: el pare să revină la recrutarea dintre indigeni şi o face în Orient, de unde ridicase marea armată care i-a înfrânt pe perşi. S-a susţinut, dar fără dovezi hotărâtoare, că, în vederea asigurării caracterului regulat al recrutărilor, împăraţii din secolul al VII-lea au renovat şi extins instituţia „bunurilor militare”, caracteristică odinioară pentru trupele de grăniceri: e vorba de domenii ereditare şi inalienabile, concesionate familiilor de soldaţi în schimbul serviciului militar.

Astfel, pierderile suferite de Imperiu, atât de dureros resimţite pe teren economic, păreau să fie compensate, din punct de vedere etnic, de avantajul unei mai mari omogenităţi. Aceeaşi constatare se impune în domeniul religios. Prin pierderea provinciilor monofizite, Imperiul scăpa cel puţin de adversarii cei mai îndârjiţi ai oricărei politici de conciliere. Consecinţa acestui fapt nu se lasă aşteptată: Constantin al IV-lea obţine din partea sinodului de la Constantinopol, din 681, condamnarea monothelismului şi restaurarea ortodoxiei. O altă sursă de conflicte dispare tot atunci: rivalităţile dintre patriarhia Constantinopolului pe de o parte, patriarhiile Alexandriei, Ierusalimului şi Antiohiei, pe de alta. Întreaga ortodoxie orientală va fi de acum înainte strâns unită în jurul patriarhului din Constantinopol, care dobândeşte o importanţă sporită şi a cărui putere de influenţă asupra împăraţilor creşte atât pe teren politic, cât şi spiritual. S-a putut afirma că, începând de acum şi până la sfârşitul istoriei Bizanţului, noţiunea de ortodoxie şi cea de naţionalitate se confundă.

În sfârşit, Imperiul dobândea tot acum, ca efect al aceleiaşi concentrări teritoriale şi etnice, un alt caracter: el devenea, pentru totdeauna, un imperiu grecesc sau, mai precis, greco-asiatic. Mitul Imperiului roman, căruia eforturile lui Iustinian îi asiguraseră un secol de supravieţuire, dispărea odată cu folosirea limbii latine. Indiciul cel mai sigur al acestei elenizări este triumful limbii greceşti în secolul al VII-lea: de acum înainte greaca este limba oficială, limba legislaţiei şi a administraţiei; ea este limba armatei şi a comenzilor; titlurile funcţionarilor se elenizează odată cu titulatura imperială însăşi.

Capitolul V.

Dinastiile isauriană şi amoriană. Iconoclasmul (717 – 867)

Împăraţii. Dinastia lui Heraclius se stinsese într-un climat de uzurpare, anarhie şi revoltă. Ultimul împărat, Teodosius al III-lea, incapabil să reinstaureze ordinea, abdicase când strategul Anatolienilor, Leon, chemat de partizanii săi, s-a încoronat împărat la Sfânta Sofia.

Leon al III-lea a domnit din 717 până în 741: este socotit isaurian, deşi era, probabil, originar din Germaniceea, din Siria de nord. El şi-a asociat la domnie pe fiul său, Constantin al V-lea Copronimul (741 – 775); acesta a făcut la fel cu fiul său, Leon al IV-lea (775 – 780). Aceşti trei împăraţi constituie dinastia isauriană propriu-zisă, care a asigurat Imperiului peste şase decenii de stabilitate.

Leon al IV-lea luase în căsătorie pe ateniana Irina. Rămasă văduvă, ea a domnit mai întâi, între 780 şi 797, ca regentă a fiului ei, Constantin al VI-lea. Când acesta din urmă a ajuns la vârsta majoratului, Irina l-a orbit şi l-a înlăturat de pe tron pentru a domni singură din 797 până în 802. Este prima femeie care a fost împărat al Bizanţului, în toată puterea cuvântului.

Irina a fost detronată de ministrul ei de finanţe, de origine, poate, arabă, Nichifor I (802 – 811). Acesta a pierit în războiul împotriva bulgarilor şi, după doi ani destul de tulburi, tronul a fost ocupat de strategul Anatolienilor,

Leon al V-lea Armeanul (813 – 820), care a murit asasinat. Urcarea pe tron a unui comandant al gărzii, Mihail al II-lea cel Bâlbâit (820829), originar din Amorium, din Frigia, marchează începutul dinastiei amoriene, căreia îi aparţin şi Teofil (829 – 842) şi Mihail al III-lea cel Beţiv (842 – 867). Numai că în primii paisprezece ani ai domniei lui Mihail al III-lea, Imperiul a fost condus, în realitate, de mama acestuia, Teodora, care era regentă, apoi de Bardas, unchiul împăratului. Se poate observa că, pe parcursul unui secol şi jumătate, toţi împăraţii Bizanţului – cu excepţia atenienei Irina – sunt de origine asiatică.

Au fost formulate judecăţi contradictorii asupra acestei epoci. În realitate, ea este urmarea firească a secolului al VII-lea. Pe terenul politicii externe, problemele slavă, bulgară, arabă rămân aceleaşi, iar pierderea Occidentului, cu încoronarea lui Carol cel Mare, nu este decât consecinţa orientalizării Imperiului. Pe tărâmul administrativ, consolidarea regimului themelor încheie o evoluţie începută în secolul precedent, iar pe tărâmul legislaţiei, Egloga este efectul înlocuirii limbii latine cu limba greacă. În domeniul religiei, iconoclasmul apare ca o reacţie violentă împotriva superstiţiei, a practicilor idolatre, a excesivei puteri a călugărilor, care fuseseră, toate, consecinţe ale tulburărilor din secolul al VII-lea: reacţie zadarnică, de altfel, astfel încât situaţia din 867 este aproape aceeaşi cu cea din 717. Din punct de vedere istoric, perioada de două secole şi jumătate cuprinsă între sfârşitul secolului lui Iustinian şi venirea la putere a dinastiei macedonene constituie un întreg.

Arabii. Ei rămân, pentru Imperiu, marea ameninţare. În perioada de anarhie dintre 711 şi 717, arabii făcuseră progrese importante. În 717, venind din Pergam, ei traversaseră Helespontul: o armată numeroasă a atacat Constantinopolul dinspre uscat, o flotă considerabilă dinspre mare. Oraşul a fost apărat cu extremă energie de Leon al III-lea. El a avut inteligenţa să încheie un acord cu bulgarii, care au hărţuit armata arabă, încercată şi de foame şi de iarna aspră din 717 – 718. În 718, arabii s-au

retras, renunţând definitiv la orice altă încercare de a ataca Constantinopolul. În anii următori, Leon al III-lea, care îl căsătorise pe fiul său, Constantin, cu fiica hanului kazarilor, a găsit în aceştia aliaţi eficienţi împotriva arabilor. Către sfârşitul domniei sale, el însuşi i-a înfrânt pe arabi în Frigia, în marea bătălie de la Acroinon şi i-a silit să evacueze partea apuseană a Asiei Mici.

Eşecul arabilor în faţa Bizanţului, care a avut un mare răsunet, este un eveniment deosebit de important: succesele lui Leon al III-lea puneau capăt înaintării arabe în Orient, tot aşa cum, în 732, victoria lui Charles Martel, la Poitiers, stăvilea definitiv, în Occident, ofensiva arabă, pornită din Spania. Dar, în vremea Irinei, arabii câştigau noi victorii şi impuneau Imperiului un tratat umilitor. Sub Mihail al II-lea, ei îl ajutau eficient pe Toma Slavul, răzvrătitul care, vreme de un an, a asediat Constantinopolul. Corsari musulmani au luat apoi în stăpânire Creta, din care au făcut, pentru 150 de ani, un cuib de piraţi foarte supărător pentru Imperiu. Sub Teofil, arabii au cucerit, în 838, Amorium, leagănul dinastiei: Teofil şi-a pierdut cumpătul, a cerut ajutor Occidentului, veneţienilor, lui Ludovic cel Pios, fără să obţină altceva decât făgăduieli. Din fericire, Bardas avea să dobândească victoria, câţiva ani mai târziu, la Poson, în Mesopotamia. Dar în Occident, Sicilia răsculată făcea apel la arabii din Africa de nord, care au cucerit pentru ei insula şi, apoi, Tarentul şi Bari.

Bulgarii şi ruşii. Sub Leon al III-lea, între bulgari şi Imperiu a fost pace. Dar Constantin al V-lea s-a însărcinat, pare-se, să distrugă în germene puterea lor, înainte ca ea să devină o primejdie, de ale cărei dimensiuni viitoare îşi dădea bine seama. El însuşi a condus câteva campanii, a fost chiar învingător în marea bătălie care a avut loc la Anhialos, în 762: dar, în cele din urmă a eşuat şi, în vremea Irinei, bulgarii au silit Imperiul să le plătească un tribut. Nichifor a reluat lupta, de astă dată împotriva teribilului han Krum: împăratul bizantin a fost înfrânt şi ucis, iar Krum a poruncit să i se făurească din craniul lui un pocal.

În 813, Krum a ajuns să asedieze Constantinopolul, spre groaza locuitorilor lui: el nu a izbutit totuşi să cucerească oraşul şi a murit în 814. Succesorul său, Omortag, a încheiat pace cu Leon al V-lea şi s-a procedat la trasarea solemnă a frontierei dinspre Tracia. Fiul lui Omortag, Malamir, care i-a succedat în 831, a invadat Macedonia, dar a încheiat un armistiţiu cu Teodora. Iar nepotul său, Boris, care se urcă pe tron în 852, avea să se convertească la creştinism împreună cu tot poporul său.

Astfel, când prin forţa armelor, când prin diplomaţie, când prin propaganda religioasă, Imperiul a reuşit, în genere, să-i ţină în frâu pe bulgari: dar ameninţarea redutabilă reprezentată de acest imperiu în plină creştere persistă, iar fortificaţiile ridicate în Tracia de Constantin al V-lea sau de Leon al V-lea sunt o stavilă prea slabă în calea forţei lui de expansiune. Mai mult, spre sfârşitul dinastiei amoriene, apare pentru prima dată un alt pericol: Constantinopolul este atacat pe mare de ruşi, în vreme ce Mihail al III-lea se află în Asia, iar flota în Occident. Apărarea oraşului este asigurată cu energie de patriarhul Fotius, ruşii trebuie să se retragă, iar retragerea lor este dezastruoasă: intrarea ruşilor în istorie înseamnă apariţia unei noi primejdii pentru Bizanţ.

Iconoclasmul. Dar marele eveniment din perioada de care ne ocupăm este iconoclasmul. Termenul desemnează acţiunea de „a sfărâma imaginile”: mişcarea iconoclastă apare, într-adevăr, mai întâi, ca o reacţie împotriva adorării şi cultului imaginilor sfinte; apoi, însă, şi împotriva uneori practici socotite superstiţioase, precum aprinderea de lumânări şi arderea de tămâie; în sfârşit, uneori, împotriva cultului însuşi al Fecioarei şi al sfinţilor şi, în chip special, împotriva cultului moaştelor.

Împăratul Leon al III-lea – într-o scrisoare adresată papei, el se proclama, în spiritul celei mai autentice tradiţii bizantine, „împărat şi preot” – a fost acela care a luat oficial atitudine împotriva imaginilor, decretând unele măsuri, pe care nu le cunoaştem în detaliu, dar a căror aplicare a provocat răzvrătiri, mai ales la Constantinopol,

când agenţii împăratului au distrus o imagine celebră a lui Hristos. Un sinod convocat în 730, la Constantinopol, a condamnat imaginile, în vreme ce, la Roma, în 731, un contra-sinod anatemiza pe adversarii imaginilor. Pornirea iconoclastă a lui Constantin al V-lea a fost şi mai violentă decât a lui Leon al III-lea: el a condamnat însuşi cultul Fecioarei şi al sfinţilor. Împăratul a convocat, în 753, la Constantinopol, un sinod care a condamnat în chip solemn imaginile şi care a fost urmat de măsuri precum distrugerea sau acoperirea icoanelor şi risipirea moaştelor. Constantin a pornit în acelaşi timp o luptă aprigă împotriva călugărilor, care erau, fireşte, cei mai înflăcăraţi apărători ai imaginilor: el a confiscat bunuri monastice şi a secularizat mănăstiri, din care călugării au fost alungaţi. Dar Irina era o adeptă înflăcărată a cultului imaginilor şi o supusă ascultătoare a călugărilor: convocând un al şaptelea sinod ecumenic – care n-a putut fi ţinut în 786 la Constantinopol, din pricina opoziţiei armatei, dar care s-a întrunit în anul următor la Niceea – ea a obţinut din partea acestuia restaurarea cultului imaginilor şi al moaştelor. Călugării s-au reîntors în mănăstirile lor, şi-au redobândit bogăţiile şi privilegiile şi n-au contenit să acopere de laude hiperbolice pe aceeaşi împărătească care, peste câţiva ani, avea să poruncească orbirea fiului ei.

După Irina, disputa iconoclastă a reizbucnit. Nichifor s-a arătat tolerant, dar totuşi ostil călugărilor: el i-a trimis în exil pe Teodor, vestitul egumen al mănăstirii lui Stoudios, din Constantinopol, conducătorul plin de elan al partidei iconofile şi monastice şi pe cei mai înflăcăraţi partizani ai acestuia. Leon Armeanul, Mihail cel Bâlbâit, Teofil au fost iconoclaşti şi au repus în vigoare măsurile predecesorilor lor: în 815, un sinod iconoclast s-a întrunit la Sfânta Sofia. Dar pentru a doua oară o femeie a restaurat cultul imaginilor. În 842, Teodora a abolit toate legile iconoclaste şi, printr-un sinod întrunit în 843 a reînnoit dispoziţiile celui de al doilea sinod din Niceea (787). O ceremonie solemnă a avut loc la Sfânta Sofia, la 11 martie 843, pentru a celebra ceea ce s-a numit

„restaurarea Ortodoxiei”, comemorată şi azi, anual, de Biserica Ortodoxă.

Acestea sunt faptele. Cum trebuie ele interpretate? Se pare că iconoclasmul are o îndoită origine şi un dublu aspect: religios şi politic.

1° Aspectul religios. Împăraţii iconoclaşti au fost prezentaţi uneori ca nişte precursori ai „liber cugetătorilor” moderni: ei sunt, dimpotrivă, oameni profund credincioşi, care, tocmai din această cauză, au dorit să purifice religia creştină de ceea ce li se părea a fi o superstiţie aproape păgână. Cultul imaginilor nu era nicidecum practicat de primii creştini şi spirite superioare au interzis multă vreme reprezentările temelor sacre în interiorul bisericilor. Ele au pătruns totuşi în biserici sub influenţa tradiţiei antice, pentru că li se recunoştea rolul edificator sau instructiv. Au urmat apoi excesele: imaginea n-a mai fost considerată un simbol, ci i s-a atribuit sfinţenia şi puterea miraculoasă a prototipului; i s-a consacrat un cult personal. Iconoclaştii au luptat tocmai împotriva abuzurilor acestei idolatrii şi a altor excese asemănătoare. Împotriva lor s-au ridicat oamenii simpli şi superstiţioşi, poporul, femeile, călugării, o mare parte din cler. Dar ei s-au bucurat de adeziunea societăţii cultivate, a înaltului cler de mir, neliniştit desigur de puterea călugărilor şi a unei părţi din populaţia provinciilor centrale şi orientale ale Asiei Mici, ostile de multă vreme imaginilor. Ei au avut de partea lor şi armata, recrutată din ce în ce mai mult din aceste regiuni. A. Vasiliev are, de altfel, dreptate să insiste asupra faptului că împăraţii iconoclaşti sunt ei înşişi isaurieni, armeni, frigieni.

2° Aspectul politic. Dacă nu trebuie să credem că împăraţii iconoclaşti au căutat să atragă de partea Imperiului pe evrei şi pe arabi, este, în schimb, probabil că ei au vrut să sustragă anumitor îmbieri ale Islamului o parte, deloc lipsită de importanţă, din populaţia Asiei Mici, care era de tendinţă aniconică: s-a reamintit ceva mai sus că Asia Mică înseamnă, în acea vreme, ea singură, aproape tot Imperiul. Pe de altă parte, nu se poate să nu fii frapat

de rolul jucat în această dispută de problema monastică. Am arătat ceva mai sus de ce era primejdioasă creşterea nemăsurată a numărului călugărilor şi al mănăstirilor, a puterii lor, a bogăţiilor lor, a privilegiilor lor. Era vorba de un adevărat stat în stat. Împăraţii iconoclaşti au dus o luptă îndârjită împotriva călugărilor şi s-au străduit să le risipească şi secularizeze bunurile, tocmai pentru că şi-au dat seama de această primejdie – politică, economică, socială.

Astfel, disputa iconoclastă a sfârşit prin a deveni o confruntare între Biserică şi stat: şefii partidei monastice, egumenul mănăstirii de la Sakkoudion, din Bitinia, Platon şi, mai ales, nepotul său, Teodor de la Stoudiou, au revendicat, în toiul luptei, independenţa Bisericii faţă de stat şi i-au refuzat împăratului dreptul de a interveni în chestiunile religioase şi dogmatice: era doctrina Occidentului şi Teodor Studitul, exilat de Nichifor, făcuse, în această privinţă, într-adevăr, apel la papă. Trebuie să adăugăm, pe de altă parte, că, după ce au dobândit satisfacţie în privinţa cultului imaginilor şi şi-au recăpătat privilegiile, călugării nu au mai stăruit să proclame la fel de insistent independenţa Bisericii şi că, în cele din urmă, nimic nu s-a schimbat.

Dar iconoclasmul avusese şi alte consecinţe, care au arată încă o dată strânsa corelaţie dintre problemele religioase şi cele politice în Bizanţ. Cea mai neaşteptată a fost întărirea influenţei greceşti în Italia de sud, unde au emigrat mulţi călugări. Cea mai importantă a fost adâncirea deosebirilor dintre Orient şi Occident şi accelerarea rupturii definitive dintre cele două părţi ale vechiului Imperiu al lui Iustinian. Papalitatea luase atitudine împotriva iconoclaştilor. Când papa Ştefan al II-lea a fost însărcinat de Constantin al V-lea să-i ceară lui Pepin cel Scurt ajutor împotriva lombarzilor, el a trădat cauza Imperiului eretic şi, în 754, a obţinut să i se recunoască dreptul de a administra personal teritoriile Romei şi Ravenei, recucerite de Pepin: pentru Imperiu aceasta însemna pierderea Italiei. Şi se ştie că, în 774,

după ce a distrus regatul lombard, Carol cel Mare a confirmat în chip solemn papei donaţia lui Pepin. Papalitatea nu mai avea, aşadar, încredere în Imperiul de răsărit şi avea să-şi caute pe viitor sprijin în Occident: încoronarea lui Carol cel Mare de către papă în noaptea de Crăciun a anului 800 şi crearea unui Imperiu creştin de apus sunt, într-o anumită măsură, consecinţa acestui lucru.

În ultimii ani ai perioadei care ne interesează aici, mai multe evenimente sunt, din acest punct de vedere, semnificative. Vedem, pe de o parte, cum creştinătatea răsăriteană, stimulată şi revigorată parcă de luptele cu iconoclasmul, îşi extinde mult influenţa asupra barbarilor: în 863, Chiril şi Metodiu pornesc din Salonic să evanghelizeze Moravia, ei vor deveni apostolii slavilor; în 864, ţarul Bulgariei, Boris, se botează la Constantinopol, primind numele creştin Mihail şi impune apoi botezul întregului său popor. Dar, pe de altă parte, lipsa de încredere şi rivalitatea dintre Roma şi Constantinopol sporesc. Când cezarul l-a depus pe patriarhul Ignatius, care fusese iconofil, pentru a-i da scaunul patriarhal lui Fotius, Ignatius a făcut apel la papa Nicolae I, care i-a luat partea şi l-a excomunicat pe Fotius (863). Acesta a legat cauza sa personală de cauza naţională a Bizanţului şi un sinod ţinut la Constantinopol, în 867, l-a anatemizat pe papă, denunţând intervenţia lui ilegală în treburile Bisericii Răsăritului. Este vorba de aşa-numita schismă a lui Fotius.

Capitolul VI.

Dinastia „macedoneană” şi apogeul Imperiului (867 – 1081)

Împăraţii. Perioada la care am ajuns este, împreună cu secolul lui Iustinian, cea mai glorioasă din istoria Bizanţului. Armatele bizantine victorioase îşi stăvilesc sau resping nenumăraţii duşmani şi fac să sporească întinderea Imperiului. Civilizaţia bizantină cunoaşte tot acum ceea ce s-a numit, pe bună dreptate, „al doilea său secol de aur”. Niciodată, din vremea lui Iustinian, Bizanţul nu s-a bucurat de un prestigiu atât de mare; niciodată,

până la căderea sa, el nu va mai înregistra succese atât de strălucite. Istoria acestei epoci cu adevărat epice a fost cunoscută, multă vreme, prin intermediul lucrărilor bizantinistului francez G. Schlumberger, Nikiphore Phocas şi L'Époque byzantine. Aici, nu vom putea decât să-i schiţăm trăsăturile generale.

Cea dintâi şi cea mai nouă este că opera realizată nu se datorează unui singur om, aşa cum s-a întâmplat, în secolul al VI-lea, cu Iustinian, ci unei succesiuni de împăraţi, toţi vrednici de atenţie datorită diferitelor lor calităţi. Întemeietorul dinastiei, Vasile I, se trăgea dintr-o familie armenească stabilită în Macedonia: de unde denumirea uzuală, dar de fapt inexactă, de dinastie „macedoneană". El devenise – datorită forţei lui fizice şi dibăciei cu care dresa caii sălbatici mai curând decât adevăratelor sale calităţi – favoritul ultimului împărat amorian, Mihail al III-lea, care-l asociase la domnie. Dar Vasile a pus la cale, în 866, asasinarea cezarului Bardas, unchiul împăratului, iar în 867, asasinarea împăratului însuşi: el a domnit singur de la 867 la 886.

Fiii săi, Leon al VI-lea cel înţelept şi Alexandru, au domnit de la 886 la 913: Leon al VI-lea a fost cel care a cârmuit în fapt. Ca să aibă un fiu care să-i poată deveni succesor, el a trebuit să ia în căsătorie patru femei la rând, scandalizându-i astfel grozav pe contemporani: această încăpăţânare este remarcabilă şi mărturiseşte, s-a spus, despre apariţia unei forme noi de legitimitate. De acum înainte va exista „o familie imperială, ai cărei membri primesc numele de porfirogeneţi" (născuţi în camera din palat numită porphyra). Fiul lui Leon al VI-lea, Constantin al VII-lea Porfirogenetul, ocupă tronul de la 913 la 959, dar de la 919 la 944 cârmuirea este exercitată de fapt de un împărat asociat, Roman Lecapenul, de origine armeană. Fiul lui Constantin al VII-lea, Roman al II-lea, nu domneşte decât de la 959 la 963, apoi văduva sa, Teofano, se căsătoreşte cu generalul comandant suprem al armatei din Asia, Nichifor Phokas, asasinat în 969.

Asasinul, Ioan Tzimiskes, de origine armeană,

domneşte de la 969 la 976 şi se consideră suveran legitim în virtutea faptului că s-a căsătorit cu Teodora, fiica lui Constantin Porfirogenetul. După el, tronul este ocupat de ambii fii ai lui Roman al II-lea, Vasile al II-lea Bulgaroctonul şi Constantin al VIII-lea (976 – 1028), care domnesc împreună. Începe apoi o perioadă tulbure, care prevesteşte sfârşitul dinastiei: principala figură este a împărătesei Zoe, soţia succesivă a trei împăraţi (Roman al III-lea Argyros, Mihail Paflagonianul şi Constantin Monomahul) şi care a cârmuit, o vreme, Imperiul singură, apoi în asociere cu sora sa mai mică, Teodora. Este ultima cârmuire de către femei a Bizanţului.

Este de reţinut că dinastia „macedoneană" este de fapt armeană; că Roman Lecapenul, care guvernează în locul lui Constantin al VII-lea, este armean; că uzurpatorul Ioan Tzimiskes este armean. Altă trăsătură comună acestor împăraţi este că ei sunt, înainte de toate, oşteni. Singurele excepţii notabile sunt Leon al VI-lea şi Constantin al VII-lea: dar şi în vremea lui Constantin al VII-lea a guvernat de fapt, multă vreme, amiralul Roman Lecapenul.

Arabii în Orient şi în Occident. Imperiul a trebuit să-i înfrunte pe arabi pe toate frontierele, în afară de aceea a Dunării. Vasile I şi Leon al VI-lea au condus campanii aproape în fiecare an, dobândind adesea victoria, niciodată însă victoria decisivă, în Occident, ei au recucerit Tarentul, dar tot atunci arabii au încheiat campania de cucerire a Siciliei şi şi-au consolidat biruinţa, luând în stăpânire Siracuza, Taormina şi Reggio. În Orient, ei au izbutit să deplaseze iarăşi spre est frontiera asiatică a Imperiului: dar, în 904, o flotă de piraţi musulmani a cucerit prin surprindere Salonicul, invadatorii au prădat oraşul şi s-au îndreptat îndată după aceea spre Siria, cărând cu ei o uriaşă pradă şi peste 20.000 de prizonieri.

A fost semnalul care a declanşat reluarea energică a ofensivei bizantine. Sub Roman Lecapenul, ea s-a soldat cu unele succese în Mesopotamia de sus şi a dus la recucerirea Edessei. Ceva mai târziu, Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes, mai întâi ca generali, apoi ca împăraţi, au

dobândit victorii hotărâtoare. Phokas a redobândit Creta şi Ciprul, Tarsul şi Cilicia şi, mai ales, în Siria, Alepul şi Antiohia. Tzimiskes a transferat războiul dincolo de Eufrat şi a organizat o adevărată cruciadă pentru eliberarea locurilor sfinte: el a recucerit Damascul şi o parte din Palestina, fără să ajungă totuşi la Ierusalim. Vasile al II-lea a putut să păstreze aceste cuceriri fără să le sporească sensibil. Imperiul obţinuse însă în trei regiuni – în Creta, pe Eufrat, în Siria – rezultate decisive.

Succesele nu au fost mai puţin clare în Armenia. Această ţară fusese una din mizele principale ale necontenitei lupte dintre Imperiul persan şi Imperiul roman. În secolul al VII-lea, ea fusese ocupată de arabi. În secolul al IX-lea, dinastia armeană a Bagratizilor a revenit pe tron, cu consimţământul comun al arabilor şi al bizantinilor, care aveau nevoie, fiecare, de sprijinul armenilor. Bizanţul şi-a înfrânt rivalul: sub Roman Lecapenul, influenţa lui în Armenia a crescut; sub Vasile al II-lea, Armenia este parte cucerită, parte vasalizată; sub Constantin Monomahul, capitala, Ani, este cucerită, iar Bagrarizii sunt detronaţi.

În vremea acestor domnii glorioase, Bizanţul nu renunţa la Italia, unde Leon al VI-lea organiza cele două theme – ce-i drept, foarte puţin întinse – a Longobardiei şi a Calabriei, înlocuite ceva mai târziu de catepanatul din Bari. Este posibil chiar ca împăratul bizantin să fi dorit să reia de la împăratul Apusului unele titluri uzurpate: se pare că el a avut o dispută în privinţa titlului imperial cu Ludovic al II-lea şi, poate, cu Otton, încoronat la Roma, în 962, întemeietorul Sfântului Imperiu roman de naţiune germană. Dar primejdia arabă făcea să treacă pe planul al doilea aceste certuri. Phokas a căutat, poate, alianţa cu Otton I şi printre ambasadele schimbate atunci între cele două Imperii, cea mai faimoasă este a lui Liutorând. Tzimiskes i-a dat-o pe prinţesa bizantină Teofano în căsătorie lui Otton al II-lea, care a fost înfrânt, pe de altă parte, de arabi. Cel puţin, Vasile al II-lea a ieşit victorios, la Cannes, dintr-o bătălie care a făcut evident, pentru prima

dată, pericolul reprezentat de normanzi şi acest succes, care întărea poziţia Bizanţului în Italia, îi va permite lui Mihail al IV-lea să organizeze o expediţie împotriva Siciliei arabe: Georgios Maniakes a recucerit, într-adevăr, Messina.

Bulgarii şi frontiera Dunării. Pericolul bulgar a fost mai strict localizat, dar mult mai grav decât pericolul arab. Conflictul a izbucnit în vremea succesorului lui Boris, a fiului său, Simion, care fusese educat la Constantinopol. Pentru a crea o diversiune faţă de acţiunile lui ameninţătoare, potrivit unei practici îndătinate a diplomaţiei bizantine, Leon al VI-lea a făcut apel la maghiari, numiţi şi unguri – acesta este momentul intrării lor în istorie – care au invadat nordul Bulgariei. La rândul său, Simion i-a chemat pe pecenegi şi, cu ajutorul lor, i-a respins pe maghiari: după care, Simion i-a înfrânt pe greci şi a ajuns la zidurile Constantinopolului. Leon al VI-lea a trebuit să semneze un tratat şi să plătească tribut.

Apoi, Simion şi-a îndreptat ambiţiile către Salonic: ca să nu i-l dea, Leon al VI-lea a trebuit să-i cedeze vaste teritorii din Macedonia septentrională. În sfârşit, Simion şi-a fixat drept obiectiv Constantinopolul, cu intenţia de a deveni „ţar al bulgarilor şi împărat al romanilor”, titlu pe care l-a arborat o vreme, în 917, Simion a ieşit învingător din marea bătălie de la Anhialos. În 922, el a pus stăpânire pe Adrianopol; a sfârşit prin a stăpâni toată Macedonia şi Tracia, în afară de Salonic şi Constantinopol. Şi a venit să asedieze capitala, care s-a crezut încă o dată pierdută şi care a fost încă o dată salvată datorită zidurilor ei de apărare. Atunci, în 924 probabil, a avut loc, chiar sub zidurile oraşului, o dramatică întrevedere între Simion şi Roman Lecapenul, care-şi petrecuse noaptea în rugăciune, la Sfânta Sofia: a fost încheiat un armistiţiu, cu singura condiţie pentru bizantini de a plăti tribut, iar Simion s-a retras. Ce se întâmplase? S-a crezut adesea că Simion s-a arătat conciliant, deoarece era el însuşi ameninţat în acel moment de sârbi şi deoarece negocierile sale cu arabii în vederea încercuirii Bizanţului eşuaseră.

Simion a murit în 927, iar sub succesorul său, Petru, Bulgaria a intrat într-o rapidă decădere, grăbită de conflictele interne. Nichifor Phokas şi Ioan Tzimiskes au reînceput lupta, ajutaţi o vreme de ruşii lui Sviatoslav: Bulgaria răsăriteană, dacă nu chiar toată Bulgaria, a fost cucerită de bizantini, pentru care Dunărea redevenea o frontieră. Totul a fost repus în discuţie în anii următori, când ţarul Samuil, a reorganizat armata bulgară în Bulgaria apuseană şi a reconstruit un Imperiu care se întindea de la Dunăre până în Tesalia şi la Adriatica. Vasile al II-lea a purtat război împotriva lui, din 986 până în 1014, cu o sălbăticie şi cruzime egale celor ale bulgarilor şi care i-au adus numele de „ucigător de bulgari” (Bulgarocton). Bătălia hotărâtoare a avut loc în 1014, la nord de Serres: armata bulgară a fost zdrobită, iar Vasile al II-lea a făcut 15.000 de prizonieri. El a poruncit să fie orbiţi cu toţii, cu excepţia câte unui om dintr-o sută, menit să le fie călăuză şi i-a expediat lui Samuil această jalnică turmă. După câteva săptămâni, Samuil a murit. Întreaga Bulgarie a fost cucerită şi supusă unui guvernator bizantin: era sfârşitul primului Imperiu bulgar şi, pentru Bizanţ, stăpânirea întregii Peninsule Balcanice era din nou asigurată.

Aceasta nu însemna nicidecum securitate absolută pe toată frontiera septentrională sau danubiană. Pe lângă maghiari, cărora li se arătase calea spre sud şi pecenegi, stabiliţi între Dunăre şi Nipru, cărora Bizanţul a fost silit în cele din urmă să le plătească tribut, ruşii reprezentau şi ei un pericol din ce în ce mai ameninţător. Potrivit tradiţiei, prinţul Oleg a întreprins o expediţie împotriva Constantinopolului în 907: nu s-a stabilit încă în chip definitiv dacă această expediţie, care ar fi fost urmată de încheierea unui tratat, este un fapt istoric autentic sau o simplă legendă. Este însă sigur că raporturile, fie de ostilitate, fie de prietenie, dintre Bizanţ şi Rusia s-au înmulţit. De la începutul secolului al X-lea înainte, armatele bizantine includ importante corpuri de mercenari ruşi. Sub Roman Lecapenul, Constantinopolul este atacat

de două ori de prinţul Igor, în 941 şi 944: se încheie un tratat, Igor se reîntoarce la Kiev. Abia sub Vasile al II-lea a fost găsită soluţia: împăratul a încheiat o alianţă cu prinţul rus Vladimir, care a fost botezat, a luat în căsătorie o prinţesă bizantină şi şi-a botezat poporul, în 988 sau 989.

Este încă o ilustrare a dibăciei cu care Bizanţul a combinat forţa militară, abilitatea diplomatică, propaganda religioasă.

Problema socială. Pe plan intern, împăraţii au fost preocupaţi mai ales de problema gravă a regimului proprietăţii agrare. Documentele epocii îi opun adesea pe cei „puternici" celor „săraci". „Puternicii" sunt cei cărora averea sau, mai cu seamă, funcţiile şi rangul lor le pun la îndemână mijloace de presiune asupra micilor cultivatori de pământ, pe care îi distrug: ei îşi dau aere de independenţă pe domeniile lor mari cât nişte provincii. „Săracii" sunt ţăranii posesori ai unei bucăţi de pământ sau beneficiarii acelor loturi militare despre care am vorbit ceva mai sus: exigenţele şi ameninţările celor mari, uneori şi excesele fiscului, îi împingeau să caute pe lângă cei „puternici" protecţie sau o relativă linişte, plătite în schimb cu propria lor libertate. Dispariţia micii proprietăţi avea grave consecinţe economice, fiscale, militare.

Dezvoltarea excesivă a marii proprietăţi prezenta un pericol a cărui amploare a putut fi măsurată sub Vasile al II-lea, când rebeliunea a doi mari seniori din Asia Mică, Bardas Phokas şi fiardas Skleros, era pe punctul de a-l răsturna pe împărat.

O novellă din

922 a lui Roman Lecapenul inaugurează măsurile luate pentru remedierea acestei stări de lucruri: ea interzice celor puternici să dobândească în vreun fel oarecare proprietatea celui sărac, acordă preferinţă ţăranului atunci când el este în concurenţă cu un senior pentru cumpărarea unui teren şi impune restituirea bunurilor militare acaparate ori cumpărate de la legitimii lor posesori. Aceste măsuri sunt reamintite şi confirmate de Roman Lecapenul într-o novellă din 934. Mai ales Vasile

al II-lea s-a arătat necruţător cu cei mari: o novellă din 996 aboleşte prescripţia de patruzeci de ani care proteja achiziţiile făcute de seniori, interzice patronajul şi repune în vigoare dispoziţia potrivit căreia cei puternici erau obligaţi să plătească impozitele datorate de săraci, dacă aceştia din urmă erau incapabili să o facă.

Aceeaşi problemă avea şi un alt aspect: numeroase şi puternice, mănăstirile nu erau mai puţin periculoase decât seniorii pentru mica proprietate. Novelle ale lui Roman Lecapenul le-au interzis, în 922 şi 934, mănăstirilor să achiziţioneze pământul celor săraci, iar în 964, Nichifor Phokas interzice ctitorirea de noi mănăstiri şi daniile către mănăstirile existente.

Aceste măsuri s-au dovedit, până la urmă, zadarnice. Aristocraţia funciară şi călugării reprezentau forţe mult prea mari pentru ca împăratul să se poată dispensa multă vreme de sprijinul lor sau să-şi atragă ostilitatea lor. Se pare că, începând de la Roman Argyros şi, în orice caz, de la Isaac Comnenul, toate acestea au rămas literă moartă: această luptă între marea şi mica proprietate, care constituie drama istoriei sociale a Bizanţului, se va sfârşi prin triumful celor puternici.

Schisma. Am arătat mai sus ce se înţelege prin aşa-numita primă schismă a lui Fotius, rezultat al anatemei pe care şi-au aruncat-o reciproc papa şi patriarhul. Vasile I, care-l înlocuise mai întâi pe Fotius cu Ignatius, l-a rechemat, îndată după moartea acestuia, pe Fotius, iar în 879, un sinod întrunit la Constantinopol a ridicat anatema aruncată asupra lui. Se susţinea până nu de mult, potrivit unei tradiţii, că papa Ioan al VIII-lea, mâniat, a reînnoit atunci anatema contra lui Fotius, provocând astfel o nouă ruptură între Biserici, cunoscută ca „a doua schismă a lui Fotius”. Lucrările lui Fr. Dvornik, Y Laurent şi V Grumel au demonstrat că nu s-a mai produs niciun fel de ruptură după sinodul din 879, ba chiar, dimpotrivă, că papa l-a recunoscut, probabil, ca patriarh pe Fotius, care, la rândul lui, îşi revizuise atitudinea în anumite privinţe şi se împăcase cu papalitatea.

Adevărata schismă, cea definitivă, se va produce către mijlocul secolului al XI-lea. Raporturile dintre papalitate şi Imperiu erau încordate de multă vreme, din pricina luptei lor pentru influenţă în Italia de sud. Această rivalitate nu constituia însă un motiv suficient pentru a se ajunge la schismă; a mai fost nevoie de aroganţa şi ambiţia a doi oameni care să se împotrivească oricărei concesii, un legat al papei, cardinalul Humbertus şi un patriarh al Constantinopolului, Mihail Keroularios. Autoritar şi brutal, acesta din urmă, nu s-a sfiit să urmeze în raporturile cu Occidentul o linie politică personală, contrară celei promovate atunci de împăratul Constantin al IX-lea: când legaţii pontificali au venit la Constantinopol, patriarhul a refuzat orice compromis. Cardinalul Humbertus, care vorbea mai degrabă ca un stăpân decât ca un sol, a depus pe altarul Sfintei Sofii o bulă de excomunicare împotriva lui Keroularios şi a părăsit Constantinopolul. Keroularios a convocat un sinod care i-a excomunicat pe legaţii pontificali. Ruptura era fapt împlinit.

Este probabil că, pe moment, nimeni nu i-a înţeles importanţa. Nu era, la urma urmelor, primul incident de acest fel şi o excomunicare era uşor de ridicat. Dar acest lucru nu s-a întâmplat şi schisma dăinuie şi azi. Care i-au fost consecinţele?

Se susţine de obicei că, din punct de vedere politic, schisma a fost una din cauzele slăbiciunii Bizanţului, că ea l-a împiedicat să obţină de la Occident sprijinul de care ar fi avut nevoie, de pildă, împotriva turcilor. Această judecată se întemeiază pe o simplă ipoteză, anume că Occidentul ar fi fost gata să răspundă în chip eficace la apelul Orientului: avem multe temeiuri să ne îndoim că aşa ceva s-ar fi putut întâmpla. Din punct de vedere religios, nu se poate contesta că schisma a însemnat o victorie pentru patriarhia constantinopolitană şi o înfrângere pentru papalitate, căci aceasta din urmă a trebuit să renunţe la pretenţiile ei de dominaţie asupra Bisericii răsăritene. Patriarhia nu pierdea nimic, dimpotrivă: după ce s-a eliberat de supunerea faţă de Roma, autoritatea ei

asupra celorlalte trei patriarhii orientale şi asupra lumii slave creştin-ortodoxe a sporit.

Civilizaţia. În ce priveşte civilizaţia, epoca macedonenilor este una dintre cele mai strălucite din istoria Bizanţului. Primul indicau în acest sens ne este oferit de opera legislativă a împăraţilor, care – de altfel, în chip eronat – nu au avut decât dispreţ faţă de Egloga şi au vrut să o înlocuiască printr-o culegere de legi care să se situeze la înălţimea vremii lor. Vasile I este cel dintâi care a avut această ambiţie: el nu a putut face să apară însă decât două lucrări pregătitoare, un „manual" (priveheiron) şi o „introducere" (epanagoge). Ceva mai târziu, Leon al VI-lea a publicat, în sfârşit, în limba greacă, monumentala culegere a Basilkalelor, adică a legilor imperiale, care constituia, într-un fel sinteza operei legislative a lui Iustinian, lăsând însă de o parte legile căzute în desuetudine şi adăugând legile mai recente.

Din epoca lui Leon al VI-lea ni s-a păstrat un text deosebit de interesant: Cartea prefectului (este vorba de prefectul Constantinopolului), descoperită abia la sfârşitul secolului trecut. Prefectul capitalei avea, între alte atribuţii, supravegherea tuturor colegiilor de neguţători şi artizani, iar Cartea prefectului, document esenţial pentru cunoaşterea vieţii economice în Bizanţ, unde aproape toate profesiunile erau, în interesul statului şi al populaţiei, supuse unei reglementări stricte, ne pune la dispoziţie lista breslelor şi detalii despre organizarea lor.

Potrivit tuturor indiciilor, prosperitatea economică era mare la Constantinopol, unde ajungeau toate mărfurile şi toţi negustorii lumii şi care a jucat vreme îndelungată un rol comparabil cu rolul Pireului în epoca de înflorire a Atenei. Bogăţia bazată pe comerţ, gloria militară şi puterea redobândită îşi găsesc, toate, expresia în literatură şi arte. Nu mai există astăzi la Constantinopol „noua Biserică" sau Nea lui Vasile, monument la fel de reprezentativ pentru epoca lui ca Sfânta Sofia pentru epoca lui Iustinian. Au ajuns în schimb până la noi multe monumente provinciale şi piese aparţinând artelor minore care ne atestă existenţa

acum a unei renaşteri, de factură foarte grecească (să ne gândim la mozaicurile de la Daphni), considerată drept o „a doua epocă de aur” din istoria artei bizantine. În ce priveşte istoria ideilor, este destul să amintim că această epocă este străjuită de cele două mari figuri ale lui Fotius şi Psellos, amândoi remarcabili atât prin gustul lor pentru elenism, cât şi prin intima cunoaştere a tradiţiei antice. Fără îndoială, spre deosebire de artişti, scriitorii din această epocă s-au dovedit uneori prea puţin originali, astfel încât s-a putut spune că e vorba de o epocă a enciclopediilor: Antologia palatină, Lexiconul lui Suidas, Vieţile sfinţilor ale lui Simion Metafrastul. Nu trebuie să uităm însă poeziile lui Ioan Geometrul, epopeile din ciclul lui Dighenis Akritas, Istoriile lui Leon Diaconul şi ale continuatorilor lui Teofan, întreaga operă a lui Psellos, învăţat şi scriitor universal, împăraţii au constituit exemple pentru oamenii de cultură: Leon al VI-lea, supranumit Filosoful prin dragostea sa pentru studiu şi pentru savanţi; Constantin Porfirogenetul, ale cărui tratate privitoare la Administrarea Imperiului, la Theme, la Ceremoniile curţii bizantine ni s-au păstrat, ca scriitor, constructor, artist, animator al întregii vieţi intelectuale din vremea sa. Constantin Monomahul a înfăptuit poate ceva şi mai folositor atunci când a înfiinţat, pe lângă facultatea de filosofie condusă de Psellos, o facultate de drept, condusă de Ioan Xiphilinos, care avea drept misiune să-i formeze pe funcţionarii Imperiului.

Decăderea. Moartea Teodorei, în 1056, marchează sfârşitul dinastiei macedonene şi începutul unei perioade caracterizate prin antagonismul persistent între armată şi partida marilor seniori provinciali care o conduceau în virtutea sistemului regional de recrutare, pe de o parte şi administraţia centrală şi birourile civile din capitală, pe de alta. Constantin Monomahul, care trăise experienţa unor rebeliuni ca acelea ale lui Maniakes şi Tornikios, dusese o politică ostilă armatei: el îi redusese efectivele, înlocuise adesea prin mercenari trupele naţionale. Începând din 1056, lupta între aceste două tendinţe se manifestă prin

însăşi alternanţa împăraţilor. În sfârşit, după domnia lui Nichifor Botaniates (1078 – 1081), care era strategul unei theme din Asia Mică, partida „feudală" triumfă definitiv prin venirea la putere a lui Alexius Comnenul.

Această evoluţie nu a fost lipsită de tulburări care au compromis grav, în trei privinţe, opera de politică externă a macedonenilor. În Occident, în 1071, normanzii lui Robert Guiscard au cucerit Bari (capitala catepanatului) după trei ani de asediu: aceasta însemna căderea Italiei bizantine. În Balcani, pecenegii, aceşti „turci ai nordului", au traversat Dunărea, au prădat toată Macedonia şi Tracia, au asediat Constantinopolul: Bizanţul a trebuit să le plătească tribut. În Orient, turcii selgiucizi, după ce înaintaseră lent în Persia şi Mesopotamia, au atacat Armenia bizantină. Tot în acest an fatal, 1071, în bătălia de la Mantzikiert, Roman Diogene a fost înfrânt şi făcut prizonier de şeful turc Alp Arslan. Bizantinii şi-au dat seama atunci de gravitatea pericolului turc. „Frontierele Imperiului erau încă intacte, de la Antiohia la lacul Van, dar deruta a declanşat debandada. Toate forţele Imperiului s-au retras către apus şi căile Asiei Mici s-au deschis înaintea turcilor" (L.

Brehier).

Capitolul VII.

Bizanţul şi cruciaţii. Comnenii şi Anghelii.

Statele latine şi Imperiul grec din Niceea (1081 – 1261)

Dinastia Comnenilor.

„Odată cu Alexius, partida militară şi aristocraţia funciară provincială au triumfat asupra partidei birocratice din capitală" (A. Vasiliev). Într-adevăr, Alexius Comnenul îşi datora ascensiunea faimei sale de oştean, iar Comnenii, familie originară, poate, din regiunea Adrianopolului, deveniseră mari proprietari de domenii în Asia Mică. Alexius I a domnit de la 1081 la 1118, fiul său, Ioan al II-lea, de la 1118 la 1143 şi fiul acestuia, Manuel I, de la 1143 la 1180: vreme de un secol, Imperiul a avut parte de o administraţie stabilă şi fermă. Manuel, ale cărui priviri

au fost îndreptate constant spre Occident, a luat de soţie, în a doua sa căsătorie, o principesă franceză, pe Maria de Antiohia: ea a exercitat regenţa în vremea minoratului lui Alexius al II-lea (1180 – 1183). Dar acesta din urmă a fost detronat de un nepot al lui Ioan al II-lea, Andronic Comnenul, figura cea mai originală din familie, care a avut cu totul altă orientare politică decât predecesorii săi: venirea sa la putere a fost marcată de o uriaşă reacţie împotriva latinilor, care au fost masacraţi în masă la Constantinopol; politica sa internă a fost dominată de lupta apriga împotriva marii aristocraţii. Dar Andronic, detronat la rându-i de Isaac Anghelos, n-a domnit decât de la 1183 la 1185.

Din punct de vedere economic, prosperitatea Imperiului rămâne în aparenţă foarte mare: două treimi din bogăţia mondială se află la Constantinopol, vor spune cu uimire cruciaţii. Dar, din motive politice, Bizanţul renunţă treptat la izvorul însuşi al acestei prosperităţi, anume la rolul său de intermediar între Orient şi Occident, în favoarea oraşelor italiene, Pisa, Genova şi, mai ales, Veneţia.

Până şi în chestiunile religioase interesul politic primează faţă de credinţă. În mai multe rânduri, împăratul pare gata să recunoască papei autoritatea religioasă asupra Orientului, cu speranţa iluzorie că va înlesni astfel restabilirea propriei sale autorităţi politice asupra Occidentului. Pentru a crea dificultăţi împăratului Germaniei, împotriva căruia a dus vreme îndelungată o luptă aprigă, papa se arată şi el adesea dispus să se apropie de împăratul bizantin: niciodată unirea bisericilor nu a fost mai aproape. Ea nu se va înfăptui totuşi, deoarece, în cele din urmă, Imperiul apusean şi papalitatea se vor împăca, cruciadele se vor solda cu un eşec, iar unirea se va izbi deopotrivă de indiferenţa şi lipsa de înţelegere a latinilor şi de violenta opoziţie a grecilor, răniţi în sentimentul lor naţional de excesele politicii latinofile a lui Manuel şi, mai mult încă, de feluritele abuzuri ale cruciaţilor.

Orientul şi Balcanii. Ameninţarea cea mai gravă pe care a trebuit să o înfrunte Alexius I a fost cea a pecenegilor, chemaţi de „bogomili”, adepţii unei mişcări eretice, înrudite cu paulicianismul, care a devenit o formă de naţionalism slav. Pecenegii l-au învins pe Alexius la Silistra, au tăbărât, în 1091, sub zidurile Constantinopolului şi au fost pe punctul de a încheia cu turcii selgiucizi o alianţă, care ar fi reprezentat un pericol de moarte pentru Bizanţ. Aflat la strâmtoare, Alexius a chemat împotriva lor pe sălbaticii polovţi, care i-au masacrat aproape pe toţi, în 1091. Cât despre turci, vom vedea că prima cruciadă i-a alungat, pentru o vreme, din aproape toată Asia Mică. La începutul domniei lui Ioan al II-lea, pecenegii au încercat o revenire ofensivă: ei au fost zdrobiţi şi au dispărut pentru totdeauna din istoria Bizanţului.

Ioan al II-lea a trebuit să înfrunte însă o nouă primejdie, care se ridica ameninţătoare în partea de vest a Peninsulei Balcanice, anume coaliţia a doua tinere puteri, la fel de redutabile, ungurii şi sârbii: el a dus împotriva acestor două popoare războaie care nu s-au încheiat cu un rezultat decisiv, dar care au fost suficiente pentru a le stăvili ambiţiile. Pe de altă parte, Ioan al II-lea a înregistrat victorii clare în Cilicia, unde se constituise statul independent al Armeniei Mici, întemeiat de refugiaţi armeni: el a readus Cilicia în sânul Imperiului.

Manuel nu-şi îndrepta privirile către Orient decât silit de împrejurări; el a fost chemat acolo de răzvrătirea Ciliciei, pe care a reprimat-o şi, mai ales, de conflictele cu turcii. Sultan în Iconium era pe atunci redutabilul Kilidj Arslan al II-lea: în 1176, ostile turceşti au căsăpit oştile bizantine în Frigia, la Myriokephalon. Pentru Bizanţ, la un secol după Mantzikiert, aceasta însemna năruirea oricărei speranţe de a-i învinge pe turci în Asia şi, totodată, o condamnare a politicii occidentale care-l determinase pe Manuel să neglijeze, de dragul unei iluzii deşarte, interesele imediate ale Imperiului.

Occidentul: veneţieni şi normanzi. Robert Guiscard

crease în Italia de sud ducatul Apuliei, care stă la originea regatului Siciliei. El şi-a întors curând ambiţiile către Imperiul bizantin şi a cucerit Dyrrachium (Durazzo), punctul de plecare al drumului ce ducea, prin Macedonia şi Tracia, până la Constantinopol. Alexius I nu dispunea de o flotă capabilă să lupte împotriva celei a normanzilor: el a solicitat aşadar sprijinul marinei veneţiene, oferind în schimb avantaje comerciale. Guiscard a pierdut Dyrrachium. Dar pentru a răsplăti serviciile Veneţiei, Alexius trebuise să-i acorde republicii, în 1082, un chrysobul (diplomă prevăzută cu sigiliul de aur imperial), unul dintre cele mai importante documente semnate vreodată de un împărat al Bizanţului. Negustorilor veneţieni li se acorda, practic, dreptul de a face vânzări şi cumpărări în tot Imperiul, fără obligaţia de a se supune controlului vamal şi de a plăti taxele vamale, iar la Constantinopol li se rezervau un cartier întreg şi antrepozite: comerţul Veneţiei era favorizat, pe teritoriul Imperiului, mai mult decât comerţul Bizanţului însuşi. Actul este de importanţă capitală. Bizanţul renunţa să mai tragă foloase de pe urma acelor imense avantaje pe care i le oferea situaţia sa de intermediar între Orient şi Occident şi cărora li se datorase puterea sa economică. Veneţia îşi începea grandioasa expansiune la capătul căreia întreaga lume mediteraneană avea să fie supusă influenţei sale. Veneţia va oferi de acum înainte spectacolul unui stat care-şi pune forţa maritimă în serviciul exclusiv al intereselor sale comerciale şi care, printr-un amestec uluitor de cinism şi de abilitate, datorită unei politici remarcabile şi de o remarcabilă continuitate, va realiza de-a lungul câtorva secole ambiţiile unui imperialism economic lipsit de scrupule. A patra cruciada zace în germene în actul din 1082.

De acum încolo împăraţii bizantini nu vor mai putea face altceva decât să încerce a diminua importanţa privilegiilor veneţiene, prin acordarea de privilegii analoage celor două rivale principale ale Veneţiei, Pisa şi Genova. Aşa a procedat Ioan al II-lea, care nu a putut

totuşi să evite reînnoirea chrysobulului din 1082. Când s-a văzut ameninţat de ambiţiile tânărului regat al Siciliei, întemeiat de Roger al II-lea, el a căutat să obţină sprijinul de care avea nevoie nu de la Veneţia, ci de la împăratul Germaniei. Fără să abandoneze alianţa cu Conrad al III-lea (el a luat de soţie, într-o primă căsătorie, pe cumnata împăratului), succesorul său, Manuel, a trebuit să facă din nou apel la Veneţia, după ce Roger a cucerit Corfu şi a întreprins, în Grecia, un raid îndrăzneţ, care l-a dus până în Atica: Veneţia a recucerit Corfu, dar a obţinut în schimb noi avantaje comerciale. Mai târziu, când Guillaume I i-a urmat lui Roger al II-lea, Manuel a făcut o ultimă încercare de a rezolva, prin forţe proprii, problema normandă: trupele lui au fost înfrânte la Brindisi, bizantinii nu aveau să mai revină niciodată în Italia. În schimb, normanzii vor năvăli încă o dată în Imperiu: sub Andronic ei au recucerit Dyrrachium, au asediat şi cucerit Salonicul, unde au făptuit un adevărat masacru, sau îndreptat apoi spre Constantinopol. Atunci populaţia din capitală s-a răsculat şi l-a înlocuit pe Andronic cu Isaac Anghelos, care i-a alungat pe normanzi din Salonic şi Dyrrachium. Împăraţii se dovediseră capabili să apere Imperiul, dar nu să şi înlăture puterea normandă din Italia şi plătiseră acest rezultat mediocru cu importante concesii în beneficiul imperialismului economic veneţian.

Primele cruciade. Cruciadele sunt un fenomen complex şi adesea greşit înţeles, deoarece sunt privite numai din punctul de vedere al Occidentului şi doar ca fenomen de natură religioasă. În realitate, rolul cel mai important în desfăşurarea cruciadelor l-au jucat interesele politice şi economice, numai că ele au fost disimulate de ideologia eliberării locurilor sfinte. Papii înşişi, care doreau să lichideze schisma din 1054 şi să readucă Orientul sub autoritatea lor, nu au fost întotdeauna slujitorii puri ai unui ideal exclusiv religios.

Prima cruciadă a fost hotărâtă în 1095, la conciliul de la Clermont, din iniţiativa lui Urban al II-lea. În acelaşi an, uriaşa bandă dezordonată de sărăcani puşi pe prădăciuni,

pe care Pierre l'Ermite şi Gautier Sans Avoir o târau după ei prin Europa, l-a înspăimântat de-a dreptul pe Alexius I, când a apărut la porţile Constantinopolului: împăratul s-a grăbit să transporte în Asia această trupă neliniştitoare, fanatică şi famelică, măcelărită apoi, aproape toată, de turci în apropiere de Niceea. În anul următor, armata seniorilor şi-a marcat trecerea prin noi acte de pradă şi i-a stârnit noi temeri lui Alexius, care a obţinut totuşi din partea cruciaţilor un jurământ de vasalitate. Au fost cucerite Niceea, Edesa, Antiohia şi, în cele din urmă, Ierusalimul, la 15 iulie 1099. Cruciaţii au constituit, după modelul occidental şi feudal, o serie de principate latine, la Edesa pentru Balduin de Flandra, la Antiohia pentru Boemund de Tarent, la Ierusalim pentru Godefroy de Bouillon. Dar ei au uitat că se declaraseră vasali ai împăratului bizantin: Ioan al II-lea le-a amintit cu duritate acest lucru, restabilindu-şi prin forţa armelor suzeranitatea asupra Antiohiei.

A doua cruciadă a fost motivată de o revenire ofensivă a turcilor, care au cucerit Edesa: căderea acestui principat franc lăsa descoperite în faţa primejdiei Ierusalimul şi Antiohia. Cruciada a fost predicată de Bernard de Clairvaux şi condusă de regele Ludovic al VII-lea al Franţei şi de împăratul german Conrad al III-lea. Când a aflat despre declanşarea cruciadei, împăratul bizantin Manuel, deşi „latinofil" şi înrudit cu Conrad al III-lea, a poruncit să fie pregătite pentru luptă fortificaţiile Constantinopolului. Germanii au sosit cei dintâi: Manuel nu s-a liniştit până ce nu a izbutit să-i facă să treacă în Asia, unde turcii i-au înfrânt sângeros. Aceeaşi primire şi aceeaşi soartă i-au fost rezervate, ceva mai târziu, armatei lui Ludovic al VII-lea. În cele din urmă, Conrad al III-lea şi Ludovic al VII-lea au revenit în Occident. Câţiva ani mai târziu, Manuel punea capăt încercărilor prinţului latin din Antiohia, Renaud de Chatillon de a-şi afirma independenţa şi-şi făcea intrarea triumfală în oraş.

A treia cruciadă s-a soldat cu un eşec la fel de evident. Ea a fost provocată de acţiunile lui Saladin care

întemeiase în Egipt o nouă dinastie şi care, în 1187, a atacat regatul Ierusalimului, a cucerit oraşul, l-a făcut prizonier pe rege. Cruciada avea drept şefi pe marii suverani din Occident: Filip August, Richard Inimă de Leu, Frederic Barbă-Roşie. Ea a stârnit tot atâtea temeri împăratului bizantin Isaac Anghelos, cât prima cruciadă lui Alexius şi a doua lui Manuel: Isaac s-a apropiat chiar de Saladin. Dar armata lui Barbă-Roşie, venită pe uscat, a fost învinsă în Asia Mică şi împăratul a pierit înecat. Cât despre Filip August şi Richard, veniţi pe mare, ei n-au izbutit să recucerească Ierusalimul şi s-au întors acasă.

Islamul ieşea până la urmă învingător din această înfruntare. Era oare duplicitatea împăratului bizantin cauza acestei înfrângeri a creştinătăţii? Aşa s-a pretins în Occident, dar acuzaţia este nedreaptă. Ar fi multe de spus despre felul în care cruciadele au fost pregătite şi înfăptuite de seniorii franci. Cât despre împăratul grec, trebuie să ne amintim că el nu ceruse latinilor decât mercenari pentru a-l ajuta să protejeze creştinătatea împotriva necredincioşilor: el nu înţelegea ideea de cruciadă şi nu putea să dorească succes unei întreprinderi care ar fi dus la supunerea Orientului faţă de Occident. Avea dreptate să privească cu extremă neîncredere aceste armate feudale, în care entuziasmul religios al celor smeriţi era exploatat de ambiţia seniorilor. Desfăşurarea celei de a patra cruciade avea să arate cât de îndreptăţite erau aceste temeri.

A patra cruciadă. Ea l-a avut în frunte pe italianul Bonifaciu de Montferrat, dar adevăraţii conducători erau papa Inocenţiu al III-lea şi dogele Veneţiei, Dandolo. Inocenţiu al III-lea, partizan al unirii bisericilor – sub direcţia Romei, desigur – reprezintă interesele spirituale şi religioase; Dandolo este exponentul ambiţiilor economice ale Veneţiei şi el va juca rolul decisiv. Cruciaţii urmau să fie transportaţi în Orient de corăbii veneţiene, dar Veneţia pretindea să i se plătească integral preţul transportului înainte de plecare. Întrucât cruciaţii nu au putut să strângă suma necesară de bani, Veneţia le-a propus să

cucerească, în compensaţie, pentru ea oraşul Zara, de pe coasta occidentală a Adriaticii, oraş care îi aparţinuse cândva, dar era acum în stăpânirea regelui Ungariei. Straniu început pentru o cruciadă împotriva necredincioşilor: Zara era un oraş creştin şi aparţinea unui suveran creştin. Cu toată indignarea papei, cruciaţii au acceptat această ciudată condiţie şi au luat Zara cu asalt, predând-o, după cucerire, veneţienilor. Mai mult decât atât. Cruciada avea drept obiectiv Egiptul de care depindea Palestina. Dar în Occident se găsea atunci fiul lui Isaac al II-lea Anghelos, detronat de Alexius al III-lea, tânărul Alexius Anghelos, rudă a împăratului Filip de Suabia: acesta a sugerat cruciaţilor să-l restaureze mai întâi pe tânărul Alexius pe tron, arătându-le cât de mare ar fi fost avantajul de a-l avea de partea lor pe împăratul Răsăritului. Dandolo a acceptat, înţelegând cât de mult putea profita Veneţia de pe urma acestei situaţii. În chip şi mai surprinzător cruciaţii au admis cu uşurinţă această schimbare a destinaţiei călătoriei lor: în loc să apuce spre Egipt, flota s-a îndreptat spre Bizanţ, unde a ajuns în iunie 1203. Urmarea este bine cunoscută, fie şi numai din relatarea lui Villehardouin. Constantinopolul a fost luat cu asalt în iulie 1203, Alexius al III-lea a fost detronat, Isaac Anghelos şi fiul său, Alexius al IV-lea, au fost restauraţi pe tron. Dar grecii şi-au dat uşor seama că aceşti „suverani” nu pot fi altceva decât instrumente docile ale latinilor şi ale papei: ei s-au răzvrătit şi i-au răsturnat. Cruciaţii au decis atunci să-şi însuşească ei Constantinopolul şi Imperiul; ei au instituit asediul oraşului şi l-au luat cu asalt la 13 aprilie 1204. Scene îngrozitoare de măcel şi jaf s-au desfăşurat vreme de trei zile în oraşul invadat: membri ai clerului latin au luat parte la ele alături de soldaţii lui Hristos. Uriaşele bogăţii, uluitoare pentru naivii şi grosolanii cruciaţi, acumulate de-a lungul secolelor în oraşul până atunci inviolabil, au fost răspândite peste tot, prin Occident: sfârşitul acestei „cruciade” era pe măsura straniului ei început.

Statele latine. Rămânea de împărţit prada, dar,

înainte de toate, trebuia ales un împărat latin: contele Balduin de Flandra a fost încoronat la Sfânta Sofia. Patriarh latin era însă un veneţian, Tomaso Morosini; teritoriul capitalei şi al împrejurimilor ei a fost împărţit între Balduin şi Dandolo; acesta din urmă a fost singurul cruciat scutit de jurământul de vasalitate faţă de Balduin; în sfârşit, Veneţia a dobândit Dyrrachium, insulele ioniene, cea mai mare parte dintre insulele Egeei, Eubeea, Rhodos, Creta, numeroase poziţii în Peloponez, Helespontul, Tracia: cruciada dăruia Veneţiei un imperiu colonial şi hegemonia economică.

Pe ruinele Imperiului bizantin, alături de Imperiul latin din Constantinopol s-au constituit o serie de principate feudale france vasale: regatul Salonicului, în frunte cu Bonifaciu de Montferrat; ducatul Atenei şi al Tebei, în frunte cu francezul Othon de la Roche; principatul Ahaiei (sau al Moreei), cucerit de francezul Guillaume de Champlitte şi de Geoffroy de Ville-hardouin. Din Imperiul grec nu mai supravieţuiau decât trei fragmente cu aparenţă de state independente: despotatul Epirului, cârmuit de Anghelii Comneni; Imperiul din Trapezunt, din sud-estul Mării Negre (el este în afara limitelor hărţii alăturate); Imperiul din Niceea.

Imperiul din Niceea. Câtă vreme a existat un împărat latin la Constantinopol (1204

1261), Imperiul din Niceea a fost reprezentantul Imperiului bizantin şi refugiul elenismului şi din el se va ridica eliberatorul Bizanţului. Acest Imperiu a fost întemeiat de Teodor Lascaris (1204 – 1222), căruia i-a urmat un împărat energic, Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222 – 1254). Se părea, la început, că acest stat nu va fi cu niciun chip lăsat să dăinuiască de către cruciaţi: cucerirea Asiei Mici era complementul indispensabil al cuceririi Constantinopolului şi armatele cruciate au pornit la înfăptuirea ei. Dar ele au fost rechemate curând pentru a fi trimise către apus din pricina unei mari răzvrătiri care i-a ridicat, în Balcani, împotriva latinilor pe greci, pe vlahi şi pe bulgari, conduşi de ţarul Caloian (al doilea Imperiu

vlahobulgar fusese întemeiat, în vremea Anghelilor, de Petru şi Ioan Asan). Cruciaţii au fost zdrobiţi în bătălia de la Adrianopol, în aprilie 1205; împăratul Balduin, ucis sau luat prizonier, a dispărut; Dandolo a murit ceva mai târziu. Era un eveniment considerabil: încă de la începuturile sale, dominaţia francă în Orient eşua. Imperiul din Niceea era salvat, iar poziţia lui avea să fie îndată după aceea consolidată şi de victoria strălucită asupra sultanului din Iconium dobândită de Teodor Lascaris. Părea sigur acum că Niceea va putea restaura într-o zi Imperiul bizantin: aveau să se scurgă însă până atunci cincizeci de ani, foarte tulburi, timp în care Imperiul latin din Constantinopol şi-a supravieţuit cu greu lui însuşi.

Succesorul lui Balduin la Constantinopol, fratele său Henric, biruitor, la început, în lupte, a izbutit să pătrundă adânc în Asia Mică. Apoi însă Ioan Vatatzes i-a învins la rându-i pe latini, a trecut în Europa, a cucerit Adrianopolul, s-a apropiat de Constantinopol. Este adevărat că el s-a izbit de ostilitatea despoţilor din Epir, care distruseseră regatul latin al Salonicului şi scontau să ia ei în stăpânire Constantinopolul: dar despotul Teodor Anghelos a fost înfrânt şi făcut prizonier de oştile ţarului vlaho-bulgar Ioan Asan al II-lea, în 1230, la Klokotnica, între Adrianopol şi Filipopolis. În 1241, Asan a murit şi, profitând de dispariţia lui, Ioan Vatatzes a revenit în Europa, a reluat de la vlaho-bulgari teritoriile din Macedonia şi Tracia pe care ei le cuceriseră, a pus stăpânire pe Salonic, şi-a subordonat Epirul.

Opera sa a fost desăvârşită nu de succesorul său Teodor al II-lea Lascaris, mort în 1258, nici de fiul acestuia, Ioan al IV-lea, în vârstă de numai patru ani, ci de Mihail Paleologul, o rudă a lui Ioan Vatatzes, care a profitat de acest minorat, pentru a juca un rol decisiv. El l-a învins mai întâi pe despotul Epirului şi pe aliatul său, Guillaume de Villehardouin, principele Ahaiei, la Pelagonia (în Macedonia răsăriteană), în 1259:

Villehardouin a fost făcut prizonier. Şi, la 25 iulie 1261, trupele lui Mihail Paleologul au pus stăpânire fără

mare greutate pe Constantinopol, în vreme ce împăratul latin Balduin al II-lea şi patriarhul latin fugeau în Occident. De ani de zile, Imperiul latin, pe cale de prăbuşire, îşi continua cu greu existenţa tristă şi precară: împăratul se îndeletnicea cu comerţul de moaşte pentru ca să se poată întreţine şi era nevoit să pună pe foc mobilierul palatului, pentru ca să se poată încălzi. Dar Imperiul bizantin reconstituit era, şi el, în urma crizei îndurate, într-o stare de epuizare care-l va conduce, după două secole de decadenţă, la ruină.

Capitolul VIII.

Paleologii şi căderea Imperiului bizantin (1261 – 1453)

Trăsături generale. Cruciadele şi dominaţia latină în Orientul grecesc lăsaseră Imperiul într-o stare jalnică; epuizat economic, mutilat şi fărâmiţat teritorial, el nu mai era, în 1261, decât umbra Imperiului Comnenilor. La Constantinopol, palate şi cartiere întregi se năruiau de la sine, oraşul nu se redresase după cumplita devastare suferită în 1204. Provinciile nu arătau altfel decât capitala, iar speranţa în revenirea prosperităţii părea zadarnică, deoarece resursele acesteia ieşiseră de sub controlul grecilor şi republicile comerciale italiene, Veneţia şi Genova – acesta a fost rezultatul cel mai important şi cel mai durabil al cruciadei – exploatau în propriul lor beneficiu întregul comerţ din Orientul grecesc. Imperiul era, de altfel, redus, în Asia, la teritoriul Imperiului Niceei; în Europa, la Tracia şi la o parte a Macedoniei: „Un trup debil, slăbit şi jalnic, cu un cap enorm, Constantinopolul” (Ch. Diehl). De jur-împrejur, numai state independente sau ostile: Imperiul din Trapezunt, care îşi va trăi propria viaţă până la cucerirea turcească; despuiatul Epirului şi ducatul de Neopatras, state greceşti prea puţin interesate să accepte suzeranitatea Bizanţului; ducatul Atenei, care nu va înceta să aparţină francezilor decât pentru a trece în mâinile catalanilor şi principatul Moreei, pe care grecii nu-l vor putea face să revină în cadrul Imperiului decât după un secol şi mai bine de eforturi; în sfârşit, aproape toate

insulele şi un mare număr de poziţii pe coastă în stăpânirea genovezilor şi a veneţienilor. Ceva mai departe, statele occidentale, Serbia, Bulgaria, turcii, care urmărea cu atenţie agonia acestui Imperiu dislocat, omul bolnav al evului mediu, cum a fost numit.

Aşa stăteau lucrurile, când trupele lui Mihail al VIII-lea au pătruns prin surprindere în Constantinopolul lăsat fără apărare. În această ultimă etapă din istoria Bizanţului (1261 – 1453), trebuie distinse două perioade, de durată foarte inegală: mai întâi, perioada domniei lui Mihail al VIII-lea, apoi perioada domniei succesorilor săi. Anul 1282 – anul morţii lui Mihail şi al venirii la putere a lui Andronic al II-lea – marchează într-adevăr o ruptură şi putem, cu bună dreptate, să legăm domnia lui Mihail al VIII-lea de Imperiul din Niceea, continuatorul şi restauratorul Bizanţului şi să facem să înceapă cu Andronic al II-lea istoria Paleologilor şi a decadenţei Bizanţului. I-a revenit lui Mihail al VIII-lea misiunea de a pune capăt dominaţiei latine şi de a împiedica o nouă ofensivă a Occidentului împotriva Orientului: dinamismul şi succesele politicii sale au făcut din domnia sa ultima mare domnie din istoria Bizanţului. Dar nu-i stătea în putinţă lui Mihail să înlăture cauzele adânci ale declinului Imperiului, epuizat înăuntru, ameninţat din afară, iar succesorii săi au trebuit să se limiteze să-i întârzie sfârşitul fatal. Andronic al II-lea (1282 – 1328) şi Andronic al III-lea (1328 – 1341) i-au văzut pe turci luând în stăpânire Asia. Ioan al V-lea (1341 – 1391, în asociere cu uzurpatorul Ioan al VI-lea Cantacuzino de la 1341 la 1355) i-a văzut pe sârbii lui Duşan la porţile Constantinopolului şi a asistat la începuturile pătrunderii turcilor în Europa. Sub Manuel al II-lea (1391 – 1425) şi Ioan al VIII-lea (1425 – 1448), progresele turcilor au redus teritoriul Imperiului la capitală împrejurimile ei, iar umilitoarele călătorii în Occident, în căutare de ajutor, ale celor doi împăraţi s-au dovedit zadarnice: „Nimeni nu se gândea la altceva decât la foloasele pe care putea să le tragă de pe urma suferinţelor Imperiului grecesc, la subordonarea lui religioasă, la cucerirea lui politică, la

exploatarea lui economică” (Ch. Diehl). Deznodământul inevitabil a survenit la 29 mai 1453, când ultimul împărat bizantin, Constantin Dragases, a murit eroic pe meterezele Constantinopolului luat cu asalt de turci.

Nu cunoaştem bine istoria internă a Imperiului în această lungă perioadă. Împăraţii au avut de înfruntat uriaşe dificultăţi financiare; pentru a le depăşi, ei au încercat să impoziteze bunurile scutite de dări: rezultatul nu a fost întotdeauna fericit şi Mihail al VIII-lea, de pildă, a debilitat în chip primejdios sistemul de apărare a frontierei răsăritene a Imperiului prin măsuri care au lovit pe colonii militari, scutiţi de corvezi şi impozite, instalaţi aici. Trebuie să reamintim, de altfel, că asemenea măsuri nici nu aveau cum să mai fie eficiente într-un stat al cărui comerţ trecuse în întregime sub controlul străinilor: un cronicar povesteşte că, la căsătoria lui Ioan al V-lea, nu s-a putut găsi în palat nicio cupă de aur sau de argint şi că veşmintele nu mai erau, ca altă dată, împodobite cu pietre preţioase, ci cu bucăţi de sticlă colorată. Imperiul nu mai avea cu ce să întreţină o flotă, iar mercenarii din armata de uscat, prost plătiţi, erau mereu gata să se răscoale, să trădeze, să jefuiască.

Ca întotdeauna în Bizanţ, certurile religioase, în primul rând disputele necontenite pe tema unirii cu Roma, au reflectat agitaţia politică. Activitatea „zeloţilor” (numiţi uneori arseniţi, după numele patriarhului Arsenie) aminteşte prin multe aspecte pe aceea a studiţilor: ca şi ei, zeloţii se sprijineau pe călugări şi popor pentru a apăra cea mai strictă ortodoxie şi a se opune politicii împăratului, la nevoie chiar prin răscoală. Triumful doctrinei contemplative a isihasmului (dintr-un cuvânt grecesc care înseamnă calm, linişte), apărate cu înflăcărare împotriva calabrezului Varlaam de către Grigore Palamas, călugăr athonit şi arhiepiscop al Salonicului, una dintre cele mai interesante figuri ale Bizanţului, reprezintă şi el biruinţa călugărilor şi a misticii orientale asupra moderaţilor şi raţionaliştilor favorabili unei apropieri de Roma. Epoca Paleologilor este, de altminteri, epoca maximei prosperităţi

a mănăstirilor athonite: ele dau Constantinopolului un lung şir de patriarhi şi oferă oamenilor celor mai cultivaţi din Bizanţ, în aceste amarnice vremuri, un loc de refugiu şi de meditaţie, în care mulţi vin să-şi sfârşească viaţa ca monahi.

Ultimele două secole ale Imperiului, deşi decepţionante în multe privinţe, nu au fost nicidecum secole de sărăcie spirituală. Literatura şi artele au înflorit atât de bogat încât s-a dat acestei perioade numele de „a doua renaştere bizantină" şi ea a fost comparată adesea cu renaşterea italiană. Trăsătura cea mai frapantă la scriitorii şi chiar la artiştii vremii este reîntoarcerea la elenismul antic, la studierea lui, la tradiţiile lui, la spiritul lui. Mozaicurile bisericii Chora (Kahrie Djami) constituie, la Constantinopol, capodopera acestei epoci, în care civilizaţia bizantină şi-a exercitat puternic influenţa asupra Serbiei, Rusiei, României. Două sunt, la nivelul întregului Imperiu, marile şcoli artistice rivale: şcoala zisă macedoneană, căreia i se datorează decorarea celor mai vechi biserici athonite şi şcoala numită impropriu cretană, ale cărei opere mai reprezentative păstrate până în zilele noastre pot fi admirate în bisericile de la Mistra.

Evocarea Mistrei ne îndeamnă să consemnăm, în sfârşit, trăsătura cea mai originală, poate, a acestei perioade: viaţa spirituală şi chiar viaţa politică a Imperiului a tins să se retragă treptat din Constantinopolul prea ameninţat, pentru a se refugia în Peloponez. Aici siguranţa părea mai mare şi mai mare, de asemenea, apropierea de vechile şi glorioasele tradiţii ale elenismului, către care Bizanţul muribund îşi întorcea privirile pentru a-şi căuta un model şi un sprijin. Recucerirea principatului franc al Ahaiei a început odată cu domnia lui Mihail al VIII-lea: cele trei fortăreţe, Monemvasia, Mama şi Mistra, au reprezentat taxa de răscumpărare plătită de franci pentru eliberarea lui Guillaume de Villehardouin, căzut prizonier în mâinile bizantinilor în bătălia de la Pelagonia. Mihail al VIII-lea a recuperat apoi Arcadia şi Laconia, iar succesorii săi au desăvârşit refacerea Moreei greceşti. Mistra,

aşezată în preajma vechii Sparte, unde familia Villehardouin îşi construise un castel puternic fortificat, situat într-un loc minunat, a fost oraşul cel mai important, iar Despotatul Mistrei, a devenit, începând din vremea lui Ioan Cantacuzino, apanajul celui de al doilea fiu al împăratului care domnea în Bizanţ. Era mai mult decât o provincie a Imperiului, era aproape un stat, în fapt, de sine stătător. Colina Mistrei a fost acoperită de palate, biserici, mănăstiri, iar curtea despoţilor a fost mai strălucitoare şi mai plină de viaţă decât cea de la Constantinopol. Aici au trăit învăţaţi eminenţi, între care celebrul filosof şi umanist Gemistos Plethon, care i-a înaintat lui Manuel al II-lea proiecte de reforme menite să regenereze Elada. Înainte de a se scufunda în umbră, pentru mai multe secole, elenismul dădea încă o dată în floare, chiar pe pământul Greciei antice.

Mihail al VIII-lea Paleologul. Mihail al VIII-lea, restauratorul Imperiului, şi-a îndreptat atenţia către Occident. Bizanţul avea aici trei adversari: primii doi erau Veneţia şi papalitatea care doreau, cea dintâi pentru motive economice, cealaltă pentru motive religioase, restaurarea Imperiului latin; al treilea era noul suveran al regatului celor două Sicilii, Carol de Anjou, fratele Sfântului Ludovic, care invoca drepturi politice, într-adevăr, printr-un tratat semnat la Viterbo, împăratul exilat Balduin al II-lea îi cedase lui Carol de Anjou drepturile sale asupra vechiului Imperiu latin. Exista pericolul ca regele Carol să se pună în slujba aspiraţiilor Veneţiei şi ale papalităţii, iar această formidabilă coaliţie putea să împiedice Imperiul grecesc, abia reconstituit, să dăinuiască: domnia lui Mihail al VIII-lea a fost consacrată îndepărtării acestui pericol. În acest scop, împăratul a recurs uneori la război şi a dobândit victorii asupra trupelor angevine în Epir, asupra veneţienilor în Eubeea, asupra francilor în Moreea. Dar starea de slăbiciune a Imperiului nu permitea o acţiune militară de anvergură, aşa încât Mihail a recurs cu precădere la arma favorită a Bizanţului, diplomaţia.

1° Împotriva Veneţiei, el s-a înţeles cu Genova. Încă din martie 1261 fusese semnat la Nymphaion un tratat care acorda genovezilor, pe toată întinderea actuală şi viitoare a Imperiului, privilegii comerciale considerabile, în schimbul cărora flota genoveză trebuia să-l ajute pe împărat. Au existat şi unele momente de conflict: când genovezii au dat impresia că sprijină ambiţioasele planuri ale regelui Siciliei, Manfred, care voia să smulgă din nou Constantinopolul din mâinile grecilor, Mihail al VIII-lea i-a alungat din capitală. Nu a fost vorba însă decât de un episod lipsit de urmări, Mihail al VIII-lea a redat curând Genovei toate privilegiile, iar Genova a luat, sub Paleologi, în întregul Orient locul ocupat atât de multă vreme de Veneţia. În 1453, lupta de apărare a Constantinopolului împotriva turcilor a fost condusă de un genovez, Giustiniani.

2° Faţă de papalitate, Mihail al VIII-lea a practicat o politică de concesii: în 1274, la Lyon, el a încheiat cu papa Grigore al X-lea, un acord prin care Biserica răsăriteană era pusă sub autoritatea papei. Era singura politică aptă să-l convingă pe papă să nu mai susţină şi să nu mai îndrepte împotriva Bizanţului forţa redutabilă reprezentată de Carol de Anjou şi numai aşa trebuie explicată politica religioasă a lui Mihail al VIII-lea. Grecii nu au perceput-o însă decât ca pe o acceptare a inadmisibilelor pretenţii romane şi o violentă opoziţie, condusă fireşte de călugări, s-a ridicat împotriva împăratului, veştejit prin epitetul de latinofon. S-a mers până la schismă în interiorul Bisericii greceşti, când Mihail, cu ajutorul patriarhului Ioan Bekkos, a vrut să impună prin forţă unirea cu Roma. Acordul de la Lyon va rămânea în cele din urmă literă moartă: el îşi jucase totuşi rolul util în politica lui Mihail al VIII-lea.

3° Carol de Anjou era adversarul cel mai periculos. Multă vreme, Mihail al VIII-lea a folosit, pentru a-l combate, când forţa, când diplomaţia, până ce a survenit evenimentul decisiv al Vecerniilor siciliene. La 31 martie 1282, a izbucnit la Palermo o revoltă brutală împotriva dominaţiei angevine; ea s-a răspândit în toată Sicilia, unde

francezii au fost măcelăriţi. Cauzele acestei răscoale sunt multiple: asprimile administraţiei franceze, ambiţiile siciliene ale lui Petru de Aragon au jucat un anumit rol; dar este sigur că intrigile lui Mihail, ca şi subsidiile pe care i le-a furnizat lui Petru de Aragon au jucat unul şi mai important. Calculul împăratului bizantin era corect: Carol de Anjou, care tocmai conducea în Orient o expediţie împotriva Imperiului grecesc, a trebuit să se întoarcă grabnic în Occident, dar a pierdut Sicilia. Pentru Bizanţ, pericolul occidental dispărea: Mihail al VIII-lea îşi îndeplinise misiunea. El a murit în acelaşi an 1282.

Primii succesori ai lui Mihail al VIII-lea. Domnia lui fusese strălucită şi fericită. Dar faptul de a fi împiedicat Occidentul să pună din nou piciorul în Imperiu nu era decât un rezultat negativ: e posibil chiar ca el să-l fi făcut pe Mihail al VIII-lea să neglijeze prea mult Orientul. Succesorii săi vor trebui să înfrunte aici un îndoit pericol: pericolul sârbesc şi pericolul turcesc.

1° Sârbii. Primul stat sârbesc fusese întemeiat în secolul al XII-lea de Ştefan Nemanja. Printr-o serie de cuceriri pe seama bulgarilor şi a grecilor, urmaşii lui făcuseră din Serbia statul cel mai puternic din Balcani. Acest stat a ajuns la apogeu sub Ştefan Duşan; urcat pe tron în 1331, el şi-a însuşit visul oricărui suveran care avea hegemonia asupra Balcanilor: să pună stăpânire pe Constantinopol. Încă din vremea lui Andronic al III-lea, Duşan pusese piciorul în Macedonia septentrională şi în Albania: el va profita de faptul că Ioan al V-lea era foarte tânăr şi de gravele tulburări provocate de rivalitatea dintre Ioan al V-lea şi Ioan Cantacuzino, pentru a lua în stăpânire întreaga Macedonie, cu excepţia Salonicului. După cucerirea Serresului, Duşan se proclamă împărat al sârbilor şi al romanilor (adică al grecilor). Nu-i mai rămânea decât să cucerească Constantinopolul: se pare însă că eforturile suveranului sârb de a încheia o alianţă fie cu veneţienii (avea nevoie de o flotă), fie cu turcii au eşuat. Este probabil că nici n-a mai întreprins marea expediţie plasată de unii cronicari în 1355. În acelaşi an, 1355,

Duşan a murit, iar Imperiul său n-a mai reprezentat o forţă. Bizanţul era salvat.

2° Turcii. Un trib turc împins către apus de mongoli, în deplasarea lor spre Asia Mică, fusese organizat ca un stat puternic, la sfârşitul secolului al XIII-lea, de către şeful lui, Osman sau Otman, întemeietorul dinastiei Osmanlâilor sau a Otomanilor. Foarte curând, forţa de expansiune a osmanlâilor a devenit ameninţătoare pentru Bizanţ, care a trebuit să accepte ajutorul oferit de o companie de mercenari catalani, aflaţi odinioară în solda lui Petru de Aragon, iar acum lipsiţi de ocupaţie. Catalanii i-au învins la început pe turci, dar au intrat, îndată după aceea, în conflict cu Bizanţul şi s-au întors împotriva lui: ei s-au instalat la Gallipoli, de unde au ameninţat timp de doi ani capitala; apoi au devastat Tracia şi Macedonia, au eşuat înaintea zidurilor Salonicului, au invadat Tesalia şi ducatul Atenei, i-au înfrânt cu uşurinţă pe cavalerii franci, greoi înarmaţi, în lupta de la lacul Copais, în 1311 şi au întemeiat ducatul catalan al Atenei. Această extraordinară aventură a unei armate rătăcitoare care nu cuprindea decât câteva mii de soldaţi răzvrătiţi pune îndeajuns de bine în lumină slăbiciunea Imperiului. În vremea aceasta, turcii îşi continuau înaintarea: ei cuceresc, în 1326, Brusa, unde îşi instalează capitala, în 1329, Niceea, în 1337, Nicomedia. În 1341, la moartea lui Andronic al III-lea, ei deveniseră practic stăpânii Asiei Mici şi începuseră să întreprindă raiduri în Tracia. Ca şi sârbii, ei au profitat, sub Ioan al V-lea, de conflictele civile din Bizanţ: Ioan Cantacuzino, care-şi căsătorise fiica cu sultanul Orkhan şi care s-a sprijinit pe turci pentru a dobândi tronul, i-a chemat în Tracia şi le-a cedat o fortăreaţă pe malul european al Strâmtorilor. De atunci, turcii nu vor conteni să intervină direct în treburile Imperiului. Ei se instalează şi se fortifică în regiunea Gallipoli, punct de pornire pentru înaintarea lor în Balcani. Murad I cucereşte Tracia, Filipopole, Adrianopol, din care îşi face capitala în 1365: era un semn cert că turcii au ambiţia de a juca un rol în Europa. Sub ameninţarea primejdiei turceşti, Ioan al V-lea

încearcă să se apropie de Occident: în 1369, el face o călătorie la Roma, acceptă o mărturisire de credinţă conformă cu dogma catolică, îl recunoaşte pe papă drept cap al creştinătăţii. Acest acord avea să rămână la fel de steril ca şi cel de la Lyon, în schimb pe drumul de întoarcere acasă, care trecea prin Veneţia, nefericitul împărat al Bizanţului a fost reţinut de veneţieni ca debitor insolvabil; a trebuit ca fiul său, Manuel, să strângă în grabă suma reclamată. În vremea aceasta înaintarea turcilor continuă: Imperiul sârb s-a năruit sub loviturile lor în 1389, în urma marii bătălii de la Kossovo, şi, îndată după Serbia, Bulgaria a trecut şi ea sub dominaţia turcilor.

Ultimii Paleologi. Aceste cuceriri făceau din turci vecinii Ungariei. Ungurul Sigismund a cerut ajutorul Occidentului care i-a trimis slabe contingente: ele au fost zdrobite în bătălia de la Nicopole, în 1396. Succesorul lui Ioan al V-lea, Manuel al II-lea, a cerut şi el ajutor: regele Franţei, Carol al VI-lea, i-a trimis, împreună cu 1.200 de oameni, pe mareşalul Boucicaut, care a ieşit învingător din multe ciocniri cu turcii în preajma Constantinopolului, dar care nu dispunea nicidecum de forţele necesare pentru a întreprinde o adevărată campanie împotriva lor. În 1399, Manuel al II-lea şi Boucicaut au pornit spre Occident, în căutare de subsidii şi de trupe. Manuel a întreprins un soi de pelerinaj: el s-a dus la Veneţia şi în alte oraşe italiene; a mers la Paris, unde a fost somptuos găzduit la Luvru, de Carol al VI-lea; la Londra, unde i s-au făcut multe făgăduieli, niciuna ţinută; din nou la Paris, unde a stat de această dată doi ani, fără rezultat. Aici i-a parvenit, în 1402, vestea cruntei înfrângeri suferite de sultanul Baiazid la Angora din partea sălbaticilor mongoli ai lui Tamerlan: pentru o vreme, Bizanţul avea să iasă din sfera de interes şi acţiune a turcilor. Manuel s-a grăbit să se întoarcă acasă şi a avut parte, într-adevăr, de câţiva ani de linişte. Dar, în 1422, la douăzeci de ani după înfrângerea de la Angora, sultanul Murad al II-lea a reapărut în faţa Constantinopolului.

În 1430 – era atunci împărat Ioan al VIII-lea – turcii

asediază Salonicul, pe care grecii, pentru a-l salva de ameninţarea necredincioşilor, îi încredinţaseră, în ultima clipă, Veneţiei: cu toate acestea, oraşul a fost luat cu asalt. Ioan al VIII-lea pleacă, la rândul său, în Occident şi, asemenea predecesorilor săi, consimte să recunoască supremaţia romană, în speranţa obţinerii în schimb a unui ajutor eficace din partea latinilor: la conciliul din Florenţa, în 1439, Ioan al VIII-lea, asistat de ilustrul cardinal Bessarion, proclama, împreună cu papa Eugeniu al IV-lea, decretul de unire a Bisericilor, care satisfăcea toate exigenţele catolice şi romane. Ca şi la Lyon, ca şi la Roma, aceste concesii s-au dovedit însă zadarnice: în Orient, ele au fost combătute de cea mai mare parte a populaţiei şi a clerului bizantin; în Occident, nu s-a făcut niciun efort serios în vederea apărării creştinătăţii împotriva turcilor. Papa a izbutit să organizeze o mică oaste de unguri, polonezi şi români, punând-o sub comanda regelui Ungariei, Ladislau: ea a fost zdrobită în bătălia de la Varna, în 1444, iar iniţiativa papei nu a mai fost repetată vreodată.

Bizanţul este părăsit în voia sorţii, iar evenimentele se precipită. Mehmet al II-lea ajunge sultan în 1451. El construieşte chiar în preajma Constantinopolului, pe malul european al Bosforului, o fortăreaţă (Roumeli Hissar) menită să întrerupă comunicaţia între Bizanţ şi Marea Neagră. Întreprinde apoi o expediţie împotriva Moreei, pentru a împiedica venirea oricărui ajutor pentru Bizanţ din această parte. În sfârşit, în aprilie 1453, el începe asediul Constantinopolului. Oraşul a fost apărat cu vitejie de împăratul Constantin Dragasses, de populaţie, de genovezul Giustiniani: dar turcii, care dispuneau de o armată numeroasă, aveau şi o puternică artilerie de asediu şi au reuşit să deschidă breşe în vechiul zid al lui Teodosius. Ei au reuşit de asemenea să ocolească apărarea bizantină, făcând în timpul nopţii, printr-o îndrăzneaţă stratagemă, să treacă flota lor din Marea Marmara în Cornul de Aur. Rezistenţa greacă slăbea: asaltul final a fost fixat pentru zorii zilei de 29 mai şi oraşul asediat a aflat

acest lucru. În ajun, procesiuni parcurgeau străzile; seara, ultima slujbă creştină a fost celebrată în Sfânta Sofia, iar împăratul, împreună cu mulţi alţi bizantini, a primit ultima împărtăşanie. A doua zi, împăratul cădea eroic pe metereze, iar Mehmet al II-lea intra călare în Sfânta Sofia, unde o mare mulţime de oameni, refugiaţi în uriaşul naos, fuseseră trecuţi prin sabie. Trei zile şi trei nopţi au fost consacrate prădăciunilor, masacrelor şi tuturor exceselor cu putinţă.

În 1460, Mehmet al II-lea în persoană a venit să ia în stăpânire Mistra, iar în 1461 Trebizonda: din Imperiul grecesc nu mai rămânea nimic.

Concluzie.

Căderea Bizanţului se datora, neîndoielnic, îmbătrânirii instituţiilor sale, defectelor interne ale unui stat construit pe principiul autoritarismului şi care nu mai avea nici destule resurse, nici destulă supleţe pentru a putea fi reformat. Dar ea avusese mai ales două mari cauze, de altminteri corelate: cruciadele şi antagonismul religios dintre Orient şi Occident.

Cruciadele ruinaseră Bizanţul. Ele îl ruinaseră inutil, deoarece francii nu au fost în stare să se menţină în Orient şi să facă aici operă politică durabilă. Dar ele îl ruinaseră definitiv, căci Imperiul nu a mai putut să-şi vindece niciodată rănile suferite. Epoca Paleologilor nu a însemnat decât o lungă supravieţuire, o prelungită agonie, cu câteva frumoase izbucniri de vitalitate: nu era nicidecum vorba de o reînviere. Bizanţul era epuizat, iar hegemonia comercială a Veneţiei şi a Genovei îi interziceau redresarea. Occidentul cucerise economic Imperiul mai înainte ca turcii să-l fi cucerit teritorial.

Singura speranţă de salvare stătea într-o eventuală înţelegere a grecilor şi a latinilor în vederea apărării creştinătăţii. Dintre toate motivele care au făcut imposibilă această înţelegere cel mai important a fost tocmai motivul religios. Toate eforturile – şi trebuie să omagiem spiritul deschis al Paleologilor – s-au lovit fie de pretenţiile papalităţii, fie de obtuzitatea şi cupiditatea latinilor, fie de

încăpăţânarea grecilor. Pentru a pune în lumină profunzimea acestui dezacord vor fi de ajuns două exemple: al lui Petrarca, care cuteza să scrie: „Turcii sunt duşmani, dar grecii schismatici sunt mai răi decât duşmanii”; şi al unui mare demnitar bizantin, care declara tot atunci: „E mai bine să domnească la Constantinopol turbanul turcilor decât mitra latinilor”. Iată de ce Bizanţul a trebuit să înfrunte de unul singur uriaşa forţă turcească.

Bizanţul a căzut în stăpânirea turcilor, dar dispariţia lui a lăsat în lume un mare gol. Vreme de unsprezece secole, el îşi jucase rolul, întotdeauna important, adesea decisiv, în istoria Occidentului şi a Orientului. Bizanţul preluase moştenirea lumii antice din mâinile vlăguite ale Romei, cu puţin înainte ca ea să dispară sub valurile năvălirilor barbare. I-a revenit Bizanţului misiunea de a păstra, de a îmbogăţi, de a transmite mai departe această moştenire înainte de a cădea, la rându-i, sub loviturile altor năvălitori.

A păstrat această moştenire de-a lungul întregii perioade nelămurite şi tulburi pe care o numim ev mediu şi a ştiut să o apere împotriva atacurilor repetate a numeroase popoare. Cât de emoţionant este spectacolul pe care ni-l înfăţişează acest imperiu de atâtea ori asaltat, această capitală de atâtea ori asediată, care au respins vreme îndelungată toate atacurile popoarelor venite asupra lor fie dinspre apus, fie dinspre sud, fie dinspre nord, fie dinspre răsărit!

A îmbogăţit această moştenire cu ceea ce i-au dăruit creştinismul şi Orientul. Dintr-o civilizaţie păgână, decadentă, incapabilă de autoregenerare, Bizanţul a făcut o civilizaţie creştină, într-un fel mai umană, adecvată în mai mare măsură aspiraţiilor unei conştiinţe mai exigente. Iar tradiţiei elenice, căreia i-a asigurat continuitatea, întruchipată şi servită de continuitatea limbii greceşti, Bizanţul i-a adăugat, atât pe planul gândirii, cât şi pe cel al artei, roadele îndelungatelor sale relaţii cu Orientul persan şi cu Orientul musulman.

A transmis, în sfârşit, această moştenire prin

învăţaţii, prin negustorii, prin soldaţii săi, tuturor popoarelor cu care a venit în contact. Căci Bizanţul nu s-a mărginit să împrumute de la orientali: arabii, turcii chiar i-au resimţit profund, la rândul lor, influenţa. Popoarele slave îi datorează, toate, religia şi instituţiile lor. Ţările din Occident nu au încetat niciodată să beneficieze de influenţa îndepărtatului şi seducătorului Constantinopol prin mijlocirea negustorilor ca şi a călugărilor, a pelerinilor ca şi a cruciaţilor; şi tocmai Occidentului i-a transmis Bizanţul ultimul său mesaj prin nenumăraţii greci instruiţi care au venit, după cucerirea turcească şi iau adus odată cu ei cunoştinţele şi ce mai putuseră salva din bibliotecilor lor.

SFÂRŞIT